

DE GROEI VAN DE NEDERLANDSE BEVOLKING

I. Inleiding

Het zal vermoedelijk bij de lezer van deze bundel wel geen verbazing wekken, dat een beschouwing over de groei van de Nederlandse bevolking is opgenomen in het exposé van de krachten, die aanleiding geven tot sociale verandering in ons land. In het bijzonder na de Tweede Wereldoorlog is het Nederlandse volk zich bewust geworden van het bevolkingsvraagstuk en van de consequenties, die de groei van onze bevolking heeft voor onze samenleving. Er heerst zelfs iets van een overbevolkingspsychose.

Deze vrees voor overbevolking vond in de eerste jaren na de oorlog in de „baby boom” die toen optrad, een feitelijke grondslag en ze is, wat dat betreft, tot op zekere hoogte te vergelijken met soortgelijke reacties, die – zij het veel minder algemeen – de stijging van het geboortencijfer na de Eerste Wereldoorlog uitlokte¹. Minder vanzelfsprekend is, dat deze belangstelling voor de bevolkingsproblemen zo lang na het einde van de laatste oorlog is blijven voortbestaan. Reeds vrij spoedig na de eerste naoorlogse jaren is het Nederlandse geboortencijfer teruggezaakt tot een peil, dat niet bijzonder sterk afwijkt van dat van vóór de oorlog. Hoewel van jaar tot jaar schommelingen optreden, valt een trend tot een geleidelijke verdere daling te constateren. Bovendien is het geboortencijfer in Nederland thans minder afwijkend van dat in verschillende min of meer vergelijkbare landen dan voor de oorlog (zie tabel 1).

In het algemeen valt in Europa ten westen van het ijzeren gordijn en in Noord-Amerika een zekere neiging tot een egalisering van de nationale geboortencijfers te constateren. De landen die vóór de oorlog geboortencijfers vertoonden hoger dan 20 per mille hebben voor een groot deel hun geboortencijfers zien dalen. De landen die cijfers lager dan 20 per mille lieten zien, liggen thans veelal hoger. In dit milieu is Nederland niet zo bijzonder afwijkend meer. De mening die men nog zo vaak kan horen verkondigen, dat Nederland het land zou zijn „met het hoogste geboortencijfer in de westerse wereld” is een verouderd stereotype; al jaren lang liggen de geboortencijfers in de Verenigde

¹ Zie bijv. het preadvies van prof. dr. J. H. F. Kohlbrugge voor de Vereniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek over de vraag: „Welke invloed zal de economische ontwikkeling der laatste jaren uitoefenen op het bevolkingscijfer, in het bijzonder van Nederland”, 1922; mr. J. Bierens de Haan Jr., *Het fatum van bevolkingsvermeerdering*, 1924.

TABEL I. *Vergelijking van de gemiddelde geboortecijfers over de perioden 1938-1939 en 1957-1958 in een aantal landen van Europa ten westen van het ijzeren gordijn en in de Verenigde Staten en Canada.*

Land	1938-1939	1957-1958
België	15,8	17,0
Denemarken	18,0	16,7
Finland	21,1	19,3
Frankrijk	14,6	18,4
Griekenland	25,6	19,2
Ierland	19,2	21,0
Italië	23,7	18,0
Luxemburg	15,0	15,6
Nederland	20,6	21,2
Noorwegen	15,8	18,0
Portugal	26,4	23,7
Zweden	15,2	14,4
Zwitserland	15,2	17,6
Verenigd Koninkrijk	15,4	16,6
Verenigde Staten	17,4	24,6
Canada	20,5	28,0

Bronnen: Statistical Yearbook 1948; Demographic Yearbook 1959.

Staten van Amerika en in Canada hoger dan in Nederland. Zeer opvallend is verder, dat Nederland misschien in geen 150 jaar, wat het welzijn van zijn bevolking betreft, zo weinig hinder van de groei van zijn zielental heeft onderhouden als juist in de periode na de Tweede Wereldoorlog, die bijna voortdurend werd gekenmerkt door een snelle economische expansie en een volledige werkgelegenheid. De grote belangstelling, die na de oorlog, in het bijzonder ook van de zijde van de overheid, aan den dag is gelegd voor de overzeese migratie, laat zich dan ook niet gemakkelijk uit demografisch-economische gronden verklaren².

Met het voorgaande is natuurlijk niet bedoeld te zeggen, dat op zichzelf deze belangstelling voor het bevolkingsvraagstuk ongewenst zou zijn. Wel kan men zich echter afvragen of ze, in vergelijking met de belangstelling, die dit vraagstuk voor de Tweede Wereldoorlog trok en de belangstelling, die men thans voor andere grote problemen van deze tijd toont, niet wat onevenredig groot is. Ongetwijfeld echter blijft, op zichzelf gezien, het vraagstuk van de bevolkingsontwikkeling in Nederland wetenschappelijk buitengewoon boeiend en maatschappelijk bijzonder belangrijk.

Een sociologische beschouwing van het Nederlandse bevolkingsprobleem,

² Zie o.a. E. W. Hofstee, „Netherlands”, *Economics of International Migration*, edited by Brinley Thomas, London 1958, p. 96-106.

zoals deze in het kader van deze bundel is geplaatst, betekent een poging tot beantwoorden van twee vragen. In de eerste plaats zal onderzocht moeten worden welke maatschappelijke krachten zich op het ogenblik in de ontwikkeling van onze bevolking doen gelden en wat hun effect is t.a.v. de feitelijke bevolkingsgroei. In de tweede plaats zal moeten worden getracht na te gaan welke invloed van de groei van de bevolking uitgaat op andere sectoren van het sociale gebeuren.

Van de vier factoren, geboorten, sterfte, vestiging en vertrek, die de groei van de bevolking bepalen, zullen in het volgende vestiging en vertrek buiten beschouwing blijven. Hoewel de invloed van de buitenlandse migratie op het aantal van onze bevolking in de periode na de Tweede Wereldoorlog niet valt te ontkennen, blijft zij toch voor de bevolkingsontwikkeling als geheel van secundaire en bovendien afnemende betekenis. Naar het zich laat aanzien blijft de ontwikkeling van geboorten en sterfte voor de bevolkingsgroei als geheel in de naaste toekomst van beslissende betekenis. Bovendien zou een enigszins adequate behandeling van het vraagstuk van de internationale migratie deze bijdrage tot een onevenredige omvang doen uitdijen.

In het volgende zullen dus achtereenvolgens de ontwikkeling van de geboorten, de ontwikkeling van de sterfte en het effect van de bevolkingsgroei worden behandeld.

2. De ontwikkeling van de geboorten

In tabel 2 zijn gemakshalve de, overigens welbekende, cijfers samengevat, die een overzicht geven van de ontwikkeling van de geboortencijfers in Nederland over de laatste 110 jaar.

TABEL 2. Geboortencijfers in Nederland, 1850-1959. (Vijfjaarlijkse gemiddelden)

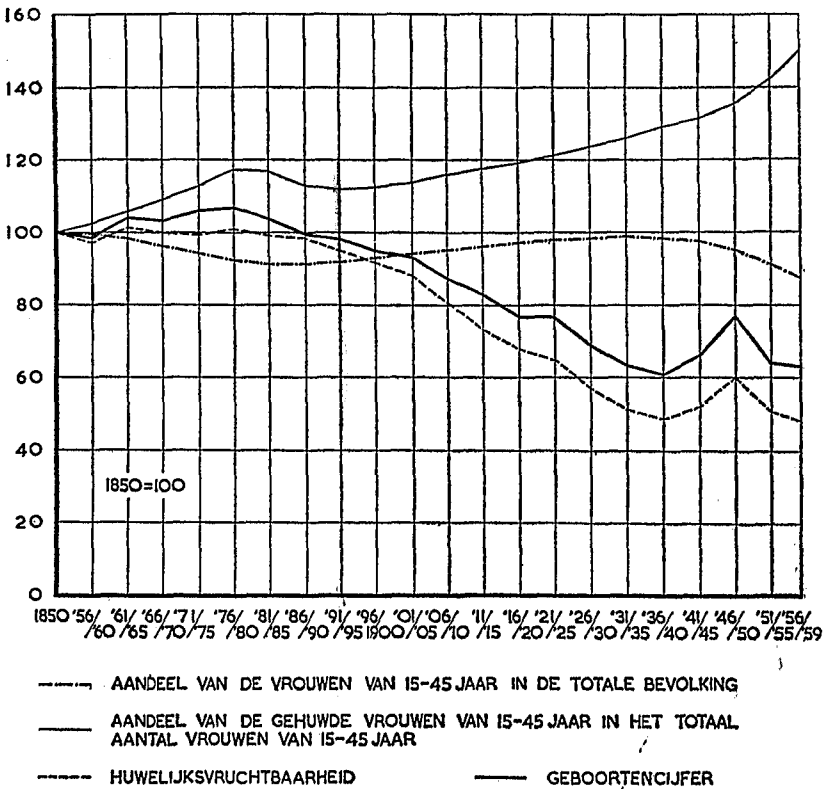
Periode	Gem. geboortencijfer	Periode	Gem. geboortencijfer
1851-1855	33,7	1906-1910	29,6
1856-1860	33,3	1911-1915	27,6
1861-1865	35,1	1916-1920	26,2
1866-1870	35,1	1921-1925	25,7
1871-1875	35,9	1926-1930	23,2
1876-1880	36,4	1931-1935	21,2
1881-1885	34,8	1936-1940	20,4
1886-1890	33,8	1941-1945	22,2
1891-1895	32,9	1946-1950	26,0
1896-1900	32,2	1951-1955	21,9
1901-1905	31,5	1956-1959	21,2

Bronnen: C.B.S. en Afdeling Sociologie en Sociografie der Landbouwhogeschool.

Na een voortdurende daling sinds 1875, slechts onderbroken door een korte periode met hogere cijfers na de Eerste Wereldoorlog en een langere periode met een hogere geboortenfrequentie kort voor, in en na de Tweede Wereldoorlog, is het geboortencijfer in de periode 1956-1959 terechtgekomen op een niveau, dat iets hoger ligt dan dat in de laatste vijfjaarlijkse periode vóór de laatste oorlog en toevalligerwijs in deze jaren precies gelijk is aan dat in de eerste vijfjaarlijkse periode van de dertiger jaren.

Nu zijn natuurlijk de geboortencijfers zonder meer als indicatie voor de ontwikkeling van de geboortenfrequentie maar van beperkte waarde. In grafiek 1 is een beeld gegeven van de ontwikkeling van het geboortencijfer en zijn drie demografische componenten (zie ook de tabellen 4, 5 en 6) nl. het aandeel van de vrouwen van 15-45 jaar in de totale bevolking, het aandeel van de gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in het totaal aantal vrouwen van die leeftijdsgroep en het aantal geborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar.

GRAFIEK I

Wat de jongste periode betreft, blijkt hieruit o.a. dat de huwelijksvruchtbaarheid in de periode 1956-1959 ongeveer op hetzelfde peil – en zelfs iets lager – ligt dan in de periode 1936-1940. Dat het geboortencijfer in de periode 1956-1959 iets hoger ligt dan in deze laagteperiode voor de oorlog, moet worden toegeschreven aan het aanzienlijk hogere niveau van het percentage gehuwde vrouwen. Hierdoor werd niet alleen de iets lagere huwelijksvruchtbaarheid gecompenseerd, doch ook de daling van het percentage dat het totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar uitmaakt van de totale bevolking. Houdt men er rekening mee, dat als gevolg van de verhoogde huwelijksfrequentie het percentage jonggehuwden in de jongste periode aanzienlijk hoger was dan in de laatste jaren voor de oorlog en dat de specifieke huwelijksvruchtbaarheid van jonggehuwden aanzienlijk hoger is dan die van de langer gehuwden (zie tabel 3 pag. 18), dan is het duidelijk, dat de verwachting t.a.v. de gezinsgrootte van de huidige generatie van gehuwden lager moet liggen dan ooit t.a.v. een vorige generatie het geval was.

Vatten we de huidige stand van de demografische factoren, die de geboortenfrequentie beïnvloeden, samen, dan komen we dus tot de volgende conclusies:

1. Nederland vertoont thans een huwelijksvruchtbaarheid, die in het geheel van de westerse wereld nog weliswaar relatief hoog, doch geenszins exorbitant is en die een duidelijke neiging tot daling vertoont, zodat ze thans gezakt is tot het laagst bekende niveau in de demografische geschiedenis van Nederland;
2. sinds de laatste wereldoorlog valt een zeer sterk verhoogde huwelijksfrequentie te constateren, die gepaard gaat met een verlaging van de huwelijksleeftijd;
3. de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van onze bevolking heeft ertoe geleid, dat het aandeel van de vrouwen van 15-45 jaar in de totale bevolking op het ogenblik op een relatief laag peil ligt.

Wat zijn nu de sociale achtergronden van de huidige situatie; hoe past deze in de sociale ontwikkeling gedurende de jongste geschiedenis en de daarmee verband houdende houding van de Nederlandse bevolking t.a.v. huwelijk en voortplanting; welke aanwijzingen liggen hierin besloten voor een toekomstige ontwikkeling?

Het demografisch-sociologisch onderzoek in Nederland heeft duidelijk laten zien, dat voor een goed inzicht in het geboortenprobleem in ons land een regionaliserende benadering welhaast onontbeerlijk is, niet alleen omdat zich in de geboortenfrequentie zulke belangrijke regionale verschillen voordoen, doch vooral ook, omdat een dergelijke regionale benadering er in belangrijke mate

Табел 3. *Huwelijken naar leeftijd der huwenden, 1953-1959.*

Jaar	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50 jaar en ouder	Totaal 20-49 jaar
Per 1000 niet gehuwden in iedere leeftijdsgroep									
Mannen									
1953	2,9	64,3	204,8	179,7	103,5	65,7	50,3	15,4	112,5
1954	3,0	67,6	218,4	181,2	103,2	66,7	49,0	15,4	117,3
1955	3,2	70,8	223,0	184,9	100,2	63,6	48,8	15,7	119,7
1956	3,2	75,0	235,6	188,6	104,6	64,5	49,9	15,6	125,6
1957	3,5	80,1	240,8	176,2	102,3	65,0	43,5	16,4	127,4
1958	3,9	83,7	237,9	180,9	96,3	57,1	42,5	14,8	127,0
1959	4,0	83,7	230,4	166,5	88,0	55,7	41,7	14,3	122,6
Vrouwen									
1953	18,7	139,7	207,0	112,3	53,2	31,0	21,3	4,3	120,1
1954	19,4	149,3	221,2	108,4	53,4	31,3	21,1	4,5	126,1
1955	19,9	156,0	230,2	110,2	53,3	30,2	21,7	4,5	130,3
1956	20,3	167,1	249,7	112,5	53,5	31,7	20,8	4,6	138,5
1957	21,7	179,2	253,3	113,2	53,3	30,9	21,1	4,8	143,2
1958	22,7	184,8	247,1	105,9	50,5	28,1	19,4	4,3	142,6
1959	23,1	180,4	237,2	100,4	47,4	28,4	19,0	4,1	138,1

Bron: C.B.S.

toe kan bijdragen een inzicht te krijgen in de factoren, die de ontwikkeling in het land als geheel bepalen.

Een globaal overzicht van de regionale ontwikkeling van de drie componenten van het geboortencijfer geven de desbetreffende cijfers per provincie, die in de tabellen 4, 5 en 6 (op blz. 20 t/m 23) zijn afgedrukt.

In de eerste plaats het aantal vrouwen van 15-45 jaar in percenten van de totale bevolking. Dit percentage is natuurlijk het resultaat van het ingewikkeld geheel van de totale bevolkingsbeweging op lange termijn. Twee factoren zijn echter van bijzonder belang om het verloop in het land als geheel en de regionale verschillen in dit opzicht te verklaren, nl. de ontwikkeling van het geboortencijfer en van de migratie. Onder overigens gelijkblijvende omstandigheden zal een stijging van het geboortencijfer in eerste instantie leiden tot een verlaging van het percentage 15-45-jarige vrouwen, omdat de jongeren beneden 15 jaar in het totaal van de bevolking een grotere plaats in zullen gaan nemen. Wanneer in de loop der jaren de hogere geboortengolf zijn invloed gaat uitstrekken tot de leeftijdsgroep van de boven-15-jarigen, zal geleidelijk dit effect weer verdwijnen. Een daling van het geboortencijfer heeft natuurlijk het omgekeerde effect. Vertrekoverschotten leiden tot een relatief sterke daling in het betreffende gebied van de groep van de jong-produktieven, d.w.z. van de groep van de 15-45-jarigen.

De stijging van de geboortencijfers, die in het land als geheel na 1850 optrad, leidde in eerste instantie tot een daling van het percentage 15-45-jarige vrouwen. Wanneer omstreeks 1880 de stijging van de geboorten zich doet voelen in de leeftijdsgroepen boven 15 jaar en tegelijkertijd een daling van het geboortencijfer inzet, stijgt het percentage weer, al wordt het effect van de daling van het geboortencijfer verminderd door de afnemende sterfte van jeugdigen, in het bijzonder van de zuigelingen. De stijging loopt geleidelijk door tot in de tweede helft van de dertiger jaren, wanneer als gevolg van het dan weer toenemende geboortencijfer een lichte daling optreedt. Deze daling zet zich in en na de oorlog snel voort, zodat in de periode 1956-1959 het zeer lage percentage van 20,5 wordt bereikt. Zeer binnenkort is weer een omslag te verwachten, nu de geborenen uit de eerste jaren na de oorlog op het punt staan de grens van 15 jaar te overschrijden, terwijl het geboortencijfer in het algemeen gesproken nog steeds een dalende tendentie vertoont.

De juist genoemde factoren brengen, wat de verhoudingen tussen de verschillende provincies betreft, in de gebieden met voortdurende vertrekoverschotten - Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland - een relatief laag percentage vrouwen van 15-45 jaar teweeg en in de gebieden met een vestigingsoverschot, met name in de provincies Noord- en Zuid-Holland, een relatief hoog percentage. Als gevolg hiervan geven de geboortencijfers in de Hollanden een enigszins geflatteerd beeld van het verlangen naar kinderen, terwijl voor de

TABEL 4. Aantal vrouwen van 15-45 jaar in percenten van de totale bevolking 1850-1959.

	1851 '55	1856 '60	1861 '65	1866 '70	1871 '75	1876 '80	1881 '85	1886 '90	1891 '95	1896 '00
GRONINGEN	23,3	22,2	23,0	22,5	22,1	21,7	21,4	21,4	21,5	21,7
FRIESLAND	22,9	23,1	22,9	22,4	21,9	21,4	21,2	21,2	21,3	21,4
DRENTHE	22,8	22,5	22,1	21,5	21,0	20,6	20,4	20,2	19,9	19,5
OVERIJSSSEL	22,7	22,8	22,5	22,0	21,5	21,1	20,9	20,9	21,0	21,2
GELDERLAND	22,1	22,4	22,1	21,6	21,2	20,8	20,6	20,6	20,8	21,2
UTRECHT	23,4	23,5	23,3	22,8	22,3	21,8	21,4	21,2	21,3	21,7
N.-HOLLAND	24,7	24,7	24,5	23,9	23,4	23,0	22,8	22,8	23,0	23,3
Z.-HOLLAND	24,0	24,1	23,9	23,4	22,9	22,4	22,1	22,0	22,2	22,6
ZEELAND	23,2	23,6	23,4	22,5	21,7	21,2	20,9	21,0	21,2	21,5
N.-BRABANT	22,9	23,1	22,8	22,3	21,6	21,1	20,8	20,8	21,0	21,4
LIMBURG	21,6	21,6	21,4	21,0	20,7	20,5	20,3	20,3	20,5	20,9
HET RIJK	23,4	23,4	23,1	22,6	22,1	21,6	21,4	21,4	21,6	21,9

TABEL 5. Aantal gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in percenten van het totaal aantal vrouwen van 15-45

	1851 '55	1856 '60	1861 '65	1866 '70	1871 '75	1876 '80	1881 '85	1886 '90	1891 '95	1896 '00
GRONINGEN	41,4	42,1	43,1	44,3	45,8	47,3	47,0	45,7	45,4	45,9
FRIESLAND	43,8	44,4	45,4	46,7	48,3	49,8	49,3	47,6	47,3	48,0
DRENTHE	42,2	44,1	46,0	47,7	48,9	49,5	49,6	49,4	50,0	51,2
OVERIJSSSEL	41,6	42,3	43,5	44,9	46,1	46,9	47,2	47,1	47,3	47,7
GELDERLAND	38,9	40,0	41,2	42,5	43,5	44,2	44,0	43,3	43,0	43,2
UTRECHT	37,6	38,8	40,3	41,9	43,2	44,1	44,3	44,0	43,9	43,8
N.-HOLLAND	41,5	42,3	43,3	44,5	46,0	47,4	47,4	46,6	46,1	45,9
Z.-HOLLAND	41,4	42,9	44,2	45,4	46,8	47,9	47,6	46,5	45,5	44,9
ZEELAND	42,5	43,4	44,3	45,8	47,0	47,2	46,7	45,5	45,3	46,0
N.-BRABANT	33,4	33,5	34,7	36,9	38,9	40,3	40,1	38,8	38,4	38,8
LIMBURG	38,5	38,5	39,1	40,1	40,7	40,9	40,1	38,9	38,4	38,6
HET RIJK	39,8	40,8	42,1	43,5	44,9	46,0	45,8	44,9	44,5	44,7

expulsiegebieden, vooral als het vertrek na ongeveer 1875 in omvang toeneemt, het omgekeerde geldt.

Als gevolg van het relatief laat inzetten van de daling van de geboorten hebben ook Noord-Brabant en Limburg lange tijd een relatief laag percentage 15-45-jarige vrouwen vertoond. Ze hadden daardoor een zekere „reserve” aan reproductieve kracht. Thans zijn ze echter bezig deze reserve te gebruiken. De relatief geringe invloed van de „baby boom” na de Tweede Wereldoorlog in de zuidelijke provincies en de relatief snelle daling van de geboortencijfers in deze provincies in de jongste tientallen jaren in het algemeen, heeft ertoe geleid, dat in de periode 1950-1955 voor het eerst sinds 1850 in Noord-Brabant

DE GROEI VAN DE NEDERLANDSE BEVOLKING

	1901 '05	1906 '10	1911 '15	1916 '20	1921 '25	1926 '30	1931 '35	1936 '40	1941 '45	1946 '50	1951 '55	1956 '59	
	21,8	21,8	22,0	22,2	22,4	22,6	22,5	22,5	22,5	22,1	20,9	20,0	GR
	21,5	21,6	21,6	21,7	21,7	21,7	21,6	21,4	21,2	21,8	20,2	19,1	FR
	19,7	20,1	20,5	20,8	20,9	20,8	20,9	21,2	21,5	21,5	20,8	20,3	DR
	21,3	21,5	21,8	22,2	22,6	22,9	22,9	22,6	22,6	22,1	22,1	20,3	OV
	21,3	21,4	21,5	21,7	22,0	22,2	22,3	22,2	22,2	22,0	22,0	20,4	QL
	22,1	22,5	22,8	23,1	23,4	23,6	24,0	22,2	23,1	22,6	22,3	20,6	U
	23,6	24,0	24,3	24,5	24,6	24,7	24,5	24,0	23,6	23,0	22,6	20,7	NH
	22,9	23,1	23,4	23,7	24,0	24,3	24,3	24,0	23,6	23,0	21,6	20,7	ZH
	21,8	22,0	22,2	22,4	22,4	22,4	22,3	22,0	21,8	21,3	21,0	19,3	EL
	21,5	21,4	21,4	21,5	21,6	21,6	21,2	22,0	22,2	22,1	21,4	21,0	NIS
	21,0	21,0	21,1	21,4	21,7	22,0	22,1	22,3	22,4	22,3	21,7	21,3	L
	22,2	22,4	22,6	22,8	23,0	23,2	23,2	23,1	22,9	22,4	21,3	20,5	21,5

jaar 1859-1959.

	1901 '05	1906 '10	1911 '15	1916 '20	1921 '25	1926 '30	1931 '35	1936 '40	1941 '45	1946 '50	1951 '56	1956 '59
	47,1	48,2	47,2	48,1	50,7	51,5	53,2	54,7	56,4	58,3	60,9	64,2
	49,1	50,3	51,0	51,2	51,6	52,3	53,2	54,4	55,5	56,9	59,4	60,1
	52,2	53,0	53,6	54,0	54,5	55,1	55,9	56,8	57,5	58,7	61,4	66,6
	48,3	48,8	48,6	48,0	48,3	49,2	50,3	51,8	52,7	54,0	56,1	56,5
	43,8	44,3	45,2	45,5	46,2	47,1	48,5	50,2	51,8	53,5	55,8	57,7
	43,8	43,9	44,5	45,2	46,1	47,0	48,6	52,4	51,5	53,0	55,0	58,9
	46,2	46,8	47,7	48,7	49,7	50,6	51,7	53,1	54,4	55,8	57,8	59,7
	45,4	46,4	47,0	47,5	48,1	49,0	50,4	52,2	53,9	55,8	58,2	60,9
	46,8	47,5	48,1	48,5	49,2	50,4	51,9	53,8	55,7	57,9	61,0	65,7
	39,9	41,4	42,3	42,8	43,7	44,8	47,0	46,9	47,8	49,0	51,5	53,7
	40,0	42,0	43,9	45,6	47,0	48,3	49,1	49,4	49,7	50,9	54,8	58,4
	45,3	46,2	46,9	47,4	48,1	49,0	50,0	51,1	52,1	53,8	56,6	59,7

Limburg het percentage 15-45-jarige vrouwen hoger ligt dan in het land als geheel. De geleidelijke vermindering van het vertrek uit het zuiden naar de andere provincies heeft ongetwijfeld deze ontwikkeling in de hand gewerkt.

Hoewel uit demografisch oogpunt een element van betekenis in de ontwikkeling van de geboortenfrequentie, is, op zichzelf gezien, de ontwikkeling van het percentage 15-45-jarige vrouwen sociologisch niet bijzonder interessant. Ze wordt als het ware mechanisch bepaald door andere demografische factoren, al vinden die zelf wel hun achtergrond in de evoluerende maatschappelijke situatie.

Deze maatschappelijke bepaaldheid wel in sterke mate bestaat t.a.v. de

TABEL 6. Aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar (huwelijksvruchtbaarheid)

	1851 '55	1856 '60	1861 '65	1866 '70	1871 '75	1876 '80	1881 '85	1886 '90	1891 '95	1896 '00
GRONINGEN	335,7	327,0	341,7	341,5	339,0	348,3	323,0	320,9	317,1	308,5
FRIESLAND	320,1	304,5	326,3	329,6	325,6	323,2	292,0	294,6	286,8	272,3
DRENTHE	318,5	330,7	327,1	321,6	321,1	331,4	315,0	325,2	332,0	326,2
OVERIJSSSEL	336,1	329,9	333,8	335,9	330,4	335,5	324,3	330,9	328,6	324,5
GELDERLAND	354,0	352,8	359,4	355,2	347,1	357,8	353,0	355,2	349,8	346,4
UTRECHT	390,0	378,0	389,9	377,5	374,3	384,4	382,1	383,3	369,7	352,4
N.-HOLLAND	359,4	329,1	353,1	337,3	337,2	345,8	346,0	332,4	311,5	285,3
Z.-HOLLAND	397,4	379,0	392,1	383,3	384,6	384,0	380,2	369,2	353,6	336,9
ZEELAND	392,1	379,3	401,8	392,4	408,4	385,3	356,9	361,5	355,0	335,5
N.-BRABANT	351,9	361,5	378,2	386,6	389,2	395,8	392,7	398,1	396,2	399,8
LIMBURG	361,3	367,5	369,7	376,2	379,3	390,7	384,3	386,9	395,0	400,5
HET RIJK	356,4	346,6	359,5	356,0	355,3	359,1	354,4	351,4	341,3	328,3

volgende component, het aantal gehuwde vrouwen in procenten van het totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar is duidelijk. We willen hier op het ogenblik op deze achtergronden niet ver ingaan en ons in hoofdzaak bepalen tot een kort overzicht van de feitelijke ontwikkeling. Het percentage voor het land als geheel vertoont gedurende de laatste eeuw een bijna voortdurende feitelijke stijging, slechts onderbroken door een inzinking na 1880, die wel in de eerste plaats moet worden toegeschreven aan de grote landbouwcrisis aan het eind van de vorige eeuw³. Tot aan de Tweede Wereldoorlog droeg deze stijging een zeer geleidelijk karakter. In 80 jaar steeg het percentage van ongeveer 40 tot ongeveer 51, dus met ongeveer 0,14 percent per jaar. Na de oorlog treedt echter een grote verandering op. In 10 jaar tijds stijgt het met ongeveer 6, dus met 0,6 per jaar. Men kan spreken van een welhaast revolutionaire verandering van de demografische situatie van ons land in dit opzicht, een verandering, die vergaande sociale gevolgen moet hebben. Zeer merkwaardig is, dat – ook na deze laatste grote verandering – de verschillen tussen de verschillende provincies in het percentage gehuwden onder de vrouwen van 15-45 jaar nog vrijwel van dezelfde aard zijn als ruim honderd jaar geleden. In de periode 1851-1855 lagen vooral de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en Zeeland en verder ook de provincies Noord- en Zuid-Holland relatief hoog. Vooral Noord-Brabant, maar verder ook de provincies Limburg, Utrecht en Gelderland toonden lagere cijfers dan het Rijk. Met praktisch dezelfde woorden zou men ook nog de toestand in de periode 1955-1959 kunnen karakteriseren. Alleen Overijssel, dat in de periode 1851-1855 iets boven het Rijk lag en iets hoger bleef tot in de

³ E. W. Hofstee, „Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19de eeuw”, *Akademiedagen*, deel VII, 1954 o.a. p. 98.

DE GROEI VAN DE NEDERLANDSE BEVOLKING

1850-1959.

1901 '05	1906 '10	1911 '15	1916 '20	1921 '25	1926 '30	1931 '35	1936 '40	1941 '45	1946 '50	1951 '55	1956 '59	
296,7	276,2	256,3	237,7	222,7	188,6	165,3	154,5	165,9	184,9	155,4	146,1	GR
265,9	239,7	222,2	219,7	217,6	199,4	181,1	176,7	196,9	209,6	189,5	185,9	FR
326,0	309,4	289,5	290,7	283,1	237,0	208,6	185,8	194,8	213,0	192,6	163,8	DR
314,2	287,5	261,1	246,6	240,6	216,9	192,0	177,9	192,5	216,8	195,7	195,2	O
332,7	310,8	283,9	265,9	259,0	230,3	205,6	186,8	199,8	226,9	197,1	185,4	O
333,1	296,0	265,7	244,8	237,2	202,4	180,9	172,4	185,9	218,3	184,4	171,1	U
265,2	233,1	209,0	195,7	178,8	158,4	142,4	141,2	150,9	189,1	155,5	152,3	BR
317,2	286,6	256,5	226,7	209,4	180,4	158,8	151,2	152,3	196,5	160,3	153,1	DR
309,7	274,3	243,7	227,8	207,4	176,4	156,6	151,4	162,2	182,9	165,6	154,3	U
404,4	377,1	352,2	332,7	331,6	297,8	269,1	243,4	255,0	268,5	230,4	212,8	FR
398,9	378,1	350,2	319,0	310,2	273,9	243,3	218,1	230,0	245,2	217,3	193,5	L
315,1	287,5	261,5	242,9	231,9	204,2	183,1	173,5	184,9	215,1	181,3	172,1	DR

periode 1950-1955, is juist in de allerlaatste periode iets onder het Rijk gedaald. Wel is natuurlijk door de stijging van het totale niveau de relatieve achterstand c.q. voorsprong van bepaalde provincies t.a.v. het rijksgemiddelde van geringere betekenis geworden dan een eeuw geleden.

Hoe belangrijk de ontwikkeling van het aantal gehuwden onder de vrouwen van 15-45 jaar voor de loop van het geboortencijfer ook mag zijn – onder overigens dezelfde omstandigheden zou de stijging van het percentage gehuwden van de periode 1930-1935 tot die van 1956-1959 een verhoging van het landelijke geboortencijfer hebben betekend van bijna 20% – nog belangrijker uit het oogpunt van de frequentie der geboorten is de loop van het huwelijks- vruchtbaarheidscijfer, althans in de laatste 75 jaren.

In het midden van de vorige eeuw waren er weliswaar verschillen in de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de verschillende provincies, maar zoals ik elders heb aangetoond⁴, waren de belangrijke verschillen, welke zich tussen de geboortencijfers in de verschillende gewesten in de periode 1851-1855 voordeden, in de eerste plaats toe te schrijven aan de verschillen in het percentage gehuwden onder de vrouwen van 15-45 jaar. Van hoge relatieve vruchtbaarheidscijfers in de in hoofdzaak katholieke provincies was toen nog geen sprake. De cijfers voor de westelijke provincies lagen toen hoger dan die voor de zuidelijke provincies.

Tot ongeveer 1875 deden zich in het algemeen gesproken nog geen opmerkelijke verschijnselen in de regionale ontwikkeling van de huwelijks- vruchtbaarheidscijfers voor. In Friesland en Groningen lagen ze toen iets hoger dan in de periode 1851-1855, het oosten van het land en Utrecht vertoonden

⁴ E. W. Hofstee, „Regionale verscheidenheid ... enz.”.

ongeveer hetzelfde peil als in het midden van de eeuw, terwijl in het westen weliswaar Noord- en Zuid-Holland enige daling vertoonden, maar Zeeland in de periode 1871-1875 het hoogste huwelijksvruchtbaarheidscijfer liet zien, dat ooit gedurende een vijfjarige periode sinds 1850 in één gewest kon worden geconstateerd. Noord-Brabant laat evenals Limburg een stijging van betekenis zien, maar beide vertonen, in vergelijking met Zuid-Holland en Zeeland bijv., nog geen opvallend hoge cijfers.

Na 1880 echter verandert de situatie. De huwelijksvruchtbaarheidscijfers in de provincies Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland beginnen dan een vrij snelle daling te vertonen, die zich over tientallen jaren onafgebroken voortzet. In Drenthe, Overijssel, Gelderland en Utrecht begint de daling eerst later en is minder sterk. In Noord-Brabant en Limburg treedt na 1880 zelfs een stijging op, zodat omstreeks de eeuwwisseling met cijfers van omstreeks 400 daar het hoogste niveau sinds 1850 wordt bereikt. In de periode 1921-1925 zijn de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in de twee noordelijke en de drie westelijke provincies dan ook duidelijk lager dan in de rest van het land. Zij liggen alle beneden het landelijke gemiddelde, de rest erboven, al is wat Utrecht betreft het verschil wel zeer gering. Vooral Noord-Brabant en Limburg liggen in de periode 1900-1930 aanzienlijk boven het land als geheel. Met enige schommelingen blijft gedurende deze gehele periode het cijfer van Noord-Brabant steeds ongeveer 90 à 100 punten boven het Rijk liggen.

Niet lang daarna begint een kentering op te treden. Ten dele reeds in de twintiger jaren, maar vooral in de dertiger jaren valt een vertraging op te merken in de daling van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in het westen en het noorden van het land, met inbegrip van Utrecht, maar met uitzondering van Groningen, terwijl in de overige provincies de daling even snel of versneld doorgaat.

In vergelijking met de periode 1931-1935 is in de periode 1936-1940 in alle zojuist genoemde westelijke provincies het huwelijksvruchtbaarheidscijfer minder gedaald dan in het Rijk als geheel, in alle andere provincies daalde het sterker dan in het Rijk. In het bijzonder de daling in de provincies Noord-Brabant en Limburg was opvallend groot. In grote lijnen gezien zet deze in de dertiger jaren optredende ontwikkeling zich nadien voort. Als in de periode 1951-1955 de na de oorlog optredende sterke beweging in de geboortefrequentie weer enigszins tot rust is gekomen en voor het land als geheel het huwelijksvruchtbaarheidscijfer weer ongeveer op het peil ligt van de jaren 1931-1935, blijken in de provincies Friesland, Noordholland, Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland de cijfers duidelijk hoger te liggen dan in de periode 1931-1935. In Noord-Brabant en Limburg liggen ze echter opvallend veel lager. Ook het oosten van het land laat vrijwel algemeen een daling zien. Alleen in Overijssel valt een lichte stijging te constateren.

De periode 1955-1959 laat in wezen hetzelfde beeld zien. In het algemeen toont deze periode ten opzichte van de voorgaande een duidelijke daling, maar deze is geenszins in alle provincies gelijk. In Friesland, Utrecht, Noordholland, Zuid-Holland en Zeeland is ze gering. In Groningen en Overijssel is ze eveneens geringer dan in het Rijk als geheel, maar Drenthe en Gelderland tonen een relatief sterke daling. Drenthe daalt, over de gehele periode gezien, beneden het peil van Friesland en als we de jaren afzonderlijk in beschouwing nemen blijkt in 1959 ook Gelderland beneden Friesland te liggen. Bijzonder opvallend is vooral echter weer de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Noord-Brabant en Limburg. Het niveau in Limburg ligt in deze periode lager dan dat in Overijssel en het wijkt van dat in Friesland, niet essentieel meer af. Noord-Brabant ligt nog wel steeds iets hoger dan Limburg, maar de verschillen met verschillende andere provincies zijn toch geleidelijk relatief gering geworden. In het begin van deze eeuw lag het cijfer voor Noord-Brabant ongeveer 140 punten hoger dan dat voor Friesland en Noordholland. Nu is het verschil met Friesland nog ongeveer 30 punten, dat met Noordholland nog ongeveer 60 punten. Het verschil met het Rijk als geheel is teruggelopen tot ongeveer 40 punten. De conclusie dient dan ook te zijn, dat de in Nederland nog steeds populaire opvatting, dat de beide zuidelijke provincies zich kenmerken door een naar verhouding bijzonder hoge geboortenfrequentie, reeds enige tientallen jaren bezig is aan juistheid in te boeten en op het ogenblik nauwelijks meer met de werkelijkheid overeenstemt.

Zo vertoont dus de ontwikkeling van de verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid tussen de Nederlandse provincies in de tijd van ruim een eeuw een merkwaardige cirkelgang. Uit een toestand, waarin weliswaar verschillen bestonden, maar deze – in grote lijnen gezien – toch niet als van doorslaggevende betekenis voor het peil van de geboortenfrequentie konden worden beschouwd, zijn we via verhoudingen, waarin grote verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid in de eerste plaats de verschillen in het geboortenniveau bepaalden, teruggekeerd tot een toestand waarin opnieuw deze verschillen van betrekkelijk geringe betekenis zijn geworden.

Laten de provinciale cijfers duidelijk zien, dat hier verschillende interessante en belangrijke vragen opduiken aangaande de oorzaken, die de verschillen in de regionale ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland en andere, daarmee samenhangende, regionale verschillen van demografische aard hebben bepaald, de provinciale indeling is te grof om een voldoende uitgangspunt te bieden voor het opstellen van eventuele verklaringshypothesen. Hiervoor is een fijnere regionale indeling, hetgeen dus in feite wil zeggen een indeling naar gemeenten, noodzakelijk. Jammer genoeg laten de voor het verleden beschikbare gegevens niet toe per gemeente de huwelijksvruchtbaarheid en de andere demografische componenten van het geboortencijfer afzonderlijk te berekenen,

zodat we moeten volstaan met het complexe en daarom wat moeilijker hanteerbare gegeven van het geboortencijfer zelf.

In een viertal kaarten (1, 2, 3 en 4), die elk de ontwikkeling in een kwart eeuw beslaan (met uitzondering van die over de periode 1901-1905 tot 1931-1935) is per gemeente de daling of stijging van het geboortencijfer van 1850 af tot 1959 weergegeven. Deze serie kaarten geeft een bijzonder interessant en merkwaardig beeld. In de periode 1851-1855 tot 1876-1880 komt er nog geen duidelijke tekening in de regionale verschillen in de geboortencijfers. Alleen in de kop van Noordholland en in sommige delen van Zeeland valt een zekere daling te constateren, terwijl Noord-Brabant wel de sterkste stijging vertoont. In het algemeen kan, zoals ook uit de landelijke cijfers blijkt, een zekere stijging worden vastgesteld, al bestaat er tussen de verschillende gemeenten nog wel enige variatie, die misschien voor een deel aan toeval moet worden toegeschreven, althans niet zonder zeer gedetailleerde studie kan worden verklaard.

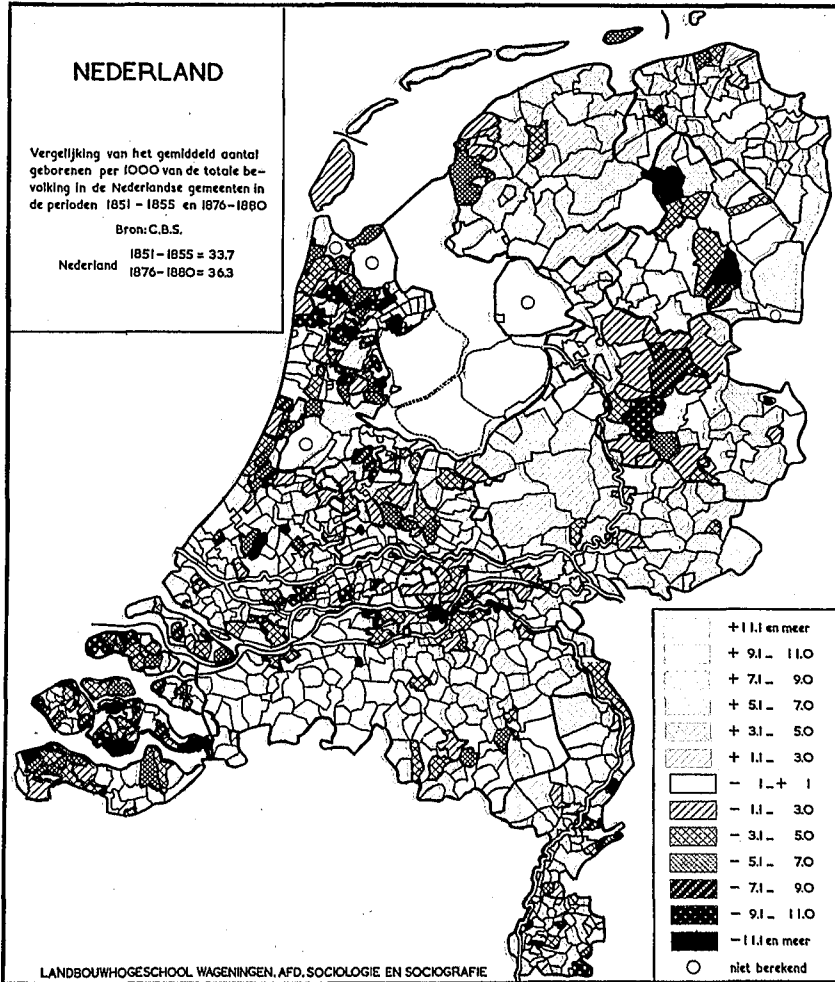
Heel anders echter is de gang van zaken in de daaropvolgende periode van 25 jaar. Op kaart 2 tekent zich een vrij scherpe scheidingslijn af tussen gebieden met een sterke daling van het geboortencijfer en die met een geringe daling of stijging. Zeeland, Zuid-Holland, het westen van Utrecht, Noordholland, het westen van Friesland, het noorden van Groningen en de westelijk punt van Overijssel zijn de gebieden met sterke daling. De rest toont een geringe daling of een stijging, al zijn er natuurlijk gemeenten, die uit de toon vallen.

Merkwaardig is, dat de grens tussen sterke daling en geringe daling of stijging gedurende deze periode vrijwel geheel samenvalt met de grens tussen het alluviale en het diluviale gedeelte van Nederland. Een uitzondering vormt het oostelijke gedeelte van het rivierkleigebied, dat zich bij het diluviale gedeelte aansluit.

Dat men overigens aan deze scheiding tussen alluviaal en diluviaal op zichzelf niet te veel waarde moet toekennen, laat de volgende kaart (3) over de periode 1901-1905 tot 1931-1935 zien. Het blijkt, dat de scheidingslijn tussen sterke daling en geringe daling of stijging evenwijdig aan zichzelf naar het zuidoosten is verschoven. Tot het gebied met geringe daling of stijging in het oosten van het land behoren dan nog slechts het oosten van Brabant, Limburg, het Land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen, een deel van de Gelderse Achterhoek, de Lijmers en enkele gemeenten in oostelijk Twente. Opvallend is echter, dat in het westen en het noorden van het land enkele gebieden waar de sterke daling zich het eerst demonstreerde, een duidelijke vertraging in deze daling laten zien en hier en daar zelfs weer een stijging optreedt. Dit geldt voor de kop van Noordholland en het westelijke deel van de provincie Friesland, terwijl ook in Noord-Groningen symptomen van een dergelijke ontwikkeling vallen te constateren.

Ten slotte dan de kaart (4) over de meest recente periode. Deze laat duidelijk

Kaart 1

zien, dat de symptomen van een omkering van de ontwikkeling in de voorafgaande periode, die zojuist werden genoemd, inderdaad de voorboden waren van een opvallende verandering in de algemene beweging van het geboortencijfer. Deze laatste kaart is bijna het negatief⁵ van de kaart betreffende de periode 1876-1880 tot 1901-1905 (kaart 2). Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht, Noord-holland, het westen van Friesland en Noord-Groningen zijn in de periode 1931-1935 tot 1956-1959 de gebieden waar in het algemeen de geboortencijfers stijgen of gelijk blijven. Ook het westelijk gedeelte van Overijssel sluit zich weer bij het westen van het land aan en toont een relatief sterke stijging van het geboortencijfer. De gebieden met een sterke daling van het geboortencijfer vindt men echter in de eerste plaats in Brabant, vooral in het oosten, in Limburg, in het land van Maas en Waal, in het Rijk van Nijmegen, in een aantal gemeenten in de Achterhoek, in de Lijmers en in Twente, in oostelijk Drenthe en in zuidwestelijk en in zuidoostelijk Groningen. Hoewel vanzelfsprekend de vergelijking van de kaarten over de perioden 1876-1880 tot 1901-1905 en van 1931-1935 tot 1956-1959 niet in alle opzichten opgaat is de – negatieve – overeenstemming, ook in onderdelen vaak treffend, zo groot, dat de hypothese van een bepaalde relatie voor de hand ligt.

Een andere vraag is, waarin men dit verband dan dient te zoeken, hoe men dus dit merkwaardige verschijnsel van de verschuiving van de daling van de geboortenfrequentie over het land van noordwest naar zuidoost moet verklaren.

Het zij mij vergund, hier in de eerste plaats terug te grijpen op een vroegere studie van de ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland sinds het midden van de vorige eeuw, waarin in het bijzonder de ontwikkeling in de tweede helft van de 19de eeuw werd behandeld en waarvan deze bijdrage in zekere zin dus een voortzetting vormt⁶.

In het artikel in kwestie werd betoogd, dat de ontwikkeling van de regionale verschillen in de geboortenfrequentie in de 19de eeuw kan worden gezien als het effect van een naar plaats en tijd uiteenlopende relatieve betekenis van drie verschillende patronen van huwelijk en voortplanting nl. het als agrarisch-ambachtelijk aangeduide patroon, het patroon van de zg. proletarische tussenfase en het patroon van de moderne geboortenbeperking.

Het agrarisch-ambachtelijke patroon is gekenmerkt door een aanpassing van de bevolkingsgroei aan de aanwezige bestaansmogelijkheden door middel van een laat of een eventueel niet huwen. Men gaat slechts tot het huwelijk over als men de zekerheid heeft een vaste bestaansbasis te hebben gevonden, in den

⁵ Er zij aan herinnerd – zoals uit de legenda blijkt – dat op kaart 4 de intervallen van de schaalverdeling half zo groot zijn als op de kaarten 1, 2 en 3.

⁶ E. W. Hofstee, „Regionale verscheidenheid...enz. ”.

regel in een eigen bedrijf. Beperking van het kinderaantal in het huwelijk speelt in dit patroon geen of slechts een ondergeschikte rol.

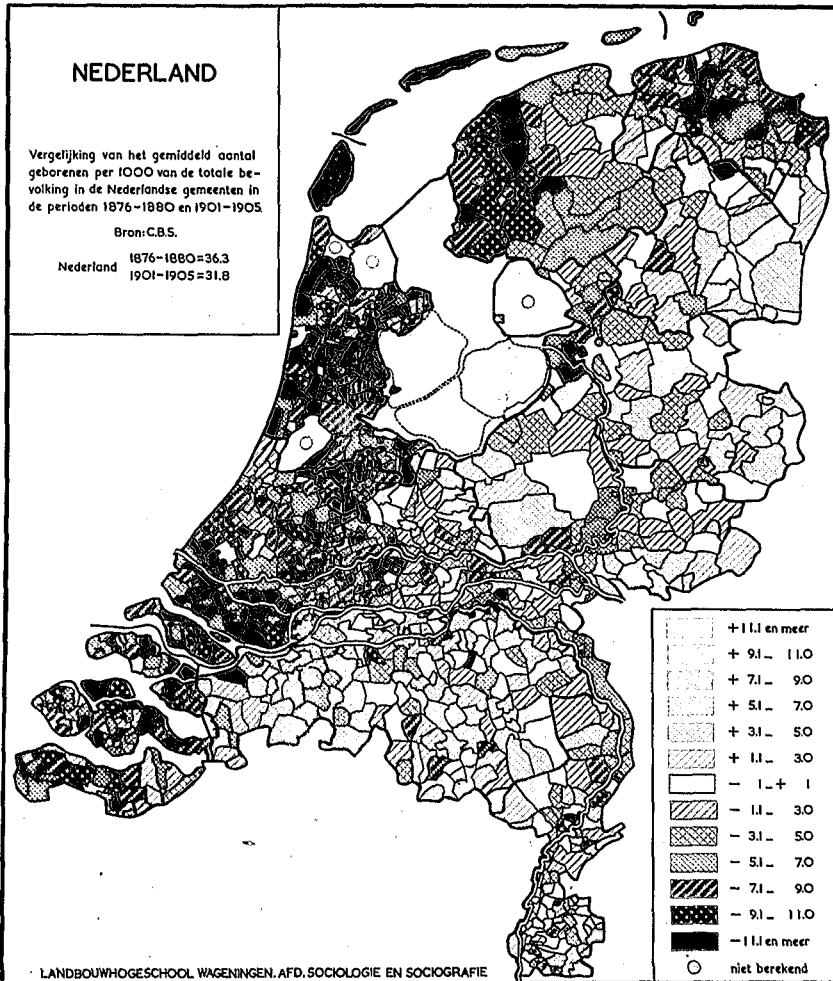
Het patroon van de proletarische tussenfase ontstaat met de opkomst van een industrieel en een landarbeidersproletariaat in de 19de eeuw. Een wezenlijk kenmerk van de positie van de proletariër in de 19de eeuw was de bestaans-onzekerheid. Wachten met het huwelijk, tot hij bestaanszekerheid zou hebben verkregen was dus voor hem in principe zinloos. In vergelijking met het agrarisch-ambachtelijke patroon kenmerkt het patroon van de proletarische tussenfase zich dan ook door een vroeg en frequent huwen. Met het agrarisch-ambachtelijke patroon had het echter gemeen het ontbreken of vrijwel ontbreken van een bewuste geboortenbeperking in het huwelijk, zodat het opkomen van dit patroon leidde tot een verhoging van het geboortencijfer.

Het patroon van de moderne geboortenbeperking behoeft geen nadere omschrijving. Het ontwikkelt zich het eerst bij de hogere lagen in de samenleving, waar men, bij een dalend sterftencijfer, het eerst en het sterkst de dreiging voelde van een daling van de vermogenspositie en de sociale status van de familie door een groot kinderaantal, terwijl de geestelijke predispositie voor een bewust ingrijpen in het voortplantingsproces daar het eerst aanwezig was. Over dit laatste straks meer.

Omstreeks 1850 werd in Nederland de geboortenfrequentie nog in sterke mate beheerst door het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon, al valt misschien hier en daar al iets van de invloed van de proletarisering op het geboortencijfer te ontdekken. Zoals ik in de bijdrage in kwestie heb trachten aan te tonen, is in de periode tussen 1850 en 1875 de ontwikkeling van het patroon van de proletarische tussenfase in verschillende delen van het land duidelijk merkbaar en de stijging, die het geboortencijfer in het land als geheel in die periode onderging, moet hieraan worden toegeschreven. Wel werd die verhoging enerzijds geremd door het voortduren van het traditionele agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon bij grote delen van de bevolking in verschillende delen van het land, terwijl – zoals gezegd – anderzijds in het westen van het land met name in de kop van Noordholland en in sommige delen van Zeeland toen reeds de eerste symptomen merkbaar werden van de ontwikkeling van het patroon van de moderne geboortenbeperking.

Een overheersende invloed op de ontwikkeling van het landelijke geboortencijfer krijgt het moderne voortplantingspatroon eerst na de negentiger jaren van de vorige eeuw. Weliswaar treedt voor die tijd reeds een daling van het geboortencijfer op, maar, zoals reeds eerder werd opgemerkt, is na 1875, als gevolg van de dan optredende economische crisis, een tijdelijke daling van het percentage gehuwde vrouwen duidelijk merkbaar en, zoals uit tabel 4, 5 en 6 en uit grafiek 1 blijkt, is deze daling in de eerste plaats verantwoordelijk voor de daling van het geboortencijfer.

Kaart 2

Dat na 1890 de moderne geboortenbeperking het landelijke geboortencijfer gaat beheersen, betekent natuurlijk geenszins, dat de invloed van het patroon van de proletarische tussenfase toen geheel was uitgewerkt, evenmin als het overheersen van andere factoren vóór het eind van de vorige eeuw betekent, dat toen nog geen invloed van het moderne patroon viel te constateren. De stijging van het percentage gehuwde vrouwen van 15-45 jaar, die na 1895 weer op gaat treden en zich daarna zonder onderbreking voortzet, wijst erop, dat de neiging om vroeg en frequent te huwen voortdurend sterker wordt. Men mag aannemen, dat vooral ook de relatief in omvang toenemende groep van geproletariseerde arbeiders aan deze ontwikkeling deel had. Het was mogelijk dit aan te tonen voor de geproletariseerde landarbeiders in noordoostelijk Groningen⁷. Nu betekent het stijgen van de huwelijksfrequentie nog niet het optreden van het patroon van de proletarische tussenfase, daar dit begrip immers ook een onbeperkte of vrijwel onbeperkte voortplanting in het huwelijk inhoudt. Eén van de meest opmerkelijke en meest bekende aspecten van de ontwikkeling van de geboortenbeperking is echter, dat zij het eerst optreedt in de hogere lagen van onze samenleving en pas later zijn invloed ook doet gelden in de lagere lagen. In de eerste periode van het optreden van de geboortenbeperking heeft deze ongetwijfeld de arbeidersgroep maar in geringe mate geraakt, zodat als gevolg van het relatief in aantal toenemen van het aantal arbeiders en het meer en vroeger huwen in deze groep, de geboortenfrequentie daar vermoedelijk nog toenam, terwijl deze in hogere groepen van de samenleving reeds duidelijk afnam. Voor de landarbeidersgroep in noordoostelijk Groningen kon worden aangetoond, dat nog geruime tijd na 1890 een vrijwel onbeperkte voortplanting bij het grootste deel van de landarbeiders aldaar zich voortzette, terwijl bij de boeren reeds een zeer duidelijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid optrad⁸. Ook bijv. voor een stad als Amsterdam wijzen de cijfers er niet op, dat omstreeks de eeuwwisseling reeds brede lagen van de bevolking deel hadden in de beperking van het kinderaantal⁹.

Anderzijds is na 1890 ook de invloed van het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon nog niet uitgewerkt. De invloed hiervan wordt echter daarna relatief steeds geringer. In de eerste plaats wordt de relatieve omvang van de groep bij wier levensomstandigheden dit patroon in het bijzonder paste, nl. de boeren en de ambachtelijke middenstand, als gevolg van de ontwikkeling van moderne economische verhoudingen steeds kleiner. In de tweede plaats dringt, zoals uit het voorbeeld van noordoostelijk Groningen blijkt, in verschillende delen van het land bij deze groep reeds vrij vroeg het moderne

⁷ E. W. Hofstee, „De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-1950”, *De wereld der mensen*, 1955.

⁸ Hofstee, „Huwelijksvruchtbaarheid Oldambt”.

⁹ Hofstee, „Regionale verscheidenheid... enz.”, o.a. tabel 7.

voortplantingspatroon door. In de derde plaats wordt het voor de kinderen uit deze groepen steeds minder noodzakelijk ongehuwd te blijven, omdat de mogelijkheid zich een bestaan te verwerven buiten het ouderlijke bedrijf steeds groter wordt, als gevolg o.a. van de ontwikkeling van de moderne industrie. Wat de boerengroep betreft kan nog worden opgemerkt, dat door het sterk toenemen van de ontginning, als gevolg van het gebruik van kunstmest, aan het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw en door de verbetering van de bestaansmogelijkheden van het kleine bedrijf, de kansen tot stichting van nieuwe bedrijven, in het bijzonder op de zandgronden, sterk groter werden, zodat de noodzaak om ongehuwd te blijven voor vele boerenzoons die in het landbouwbedrijf wensten te blijven, verdween¹⁰.

Zowel het voortbestaan en het zich zelfs uitbreiden van het patroon van de proletarische tussenfase over nieuwe groepen, als het toenemen van het aantal bestaansmogelijkheden voor die bevolkingsgroepen die in principe nog vast bleven houden aan het agrarisch-ambachtelijke patroon, betekenden een stimulans voor het geboortencijfer. De ontwikkeling van het geboortencijfer aan het eind van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw was dus de resultante van elkaar tegenstrevende krachten. De krachten, die een verhoging van de geboortenfrequentie stimuleerden werden echter steeds zwakker, doordat bij steeds grotere groepen, ook van de arbeidersbevolking, het patroon van de moderne geboortenbeperking ingang vond en enerzijds het patroon van de proletarische tussenfase, anderzijds het agrarisch-ambachtelijke patroon verving.

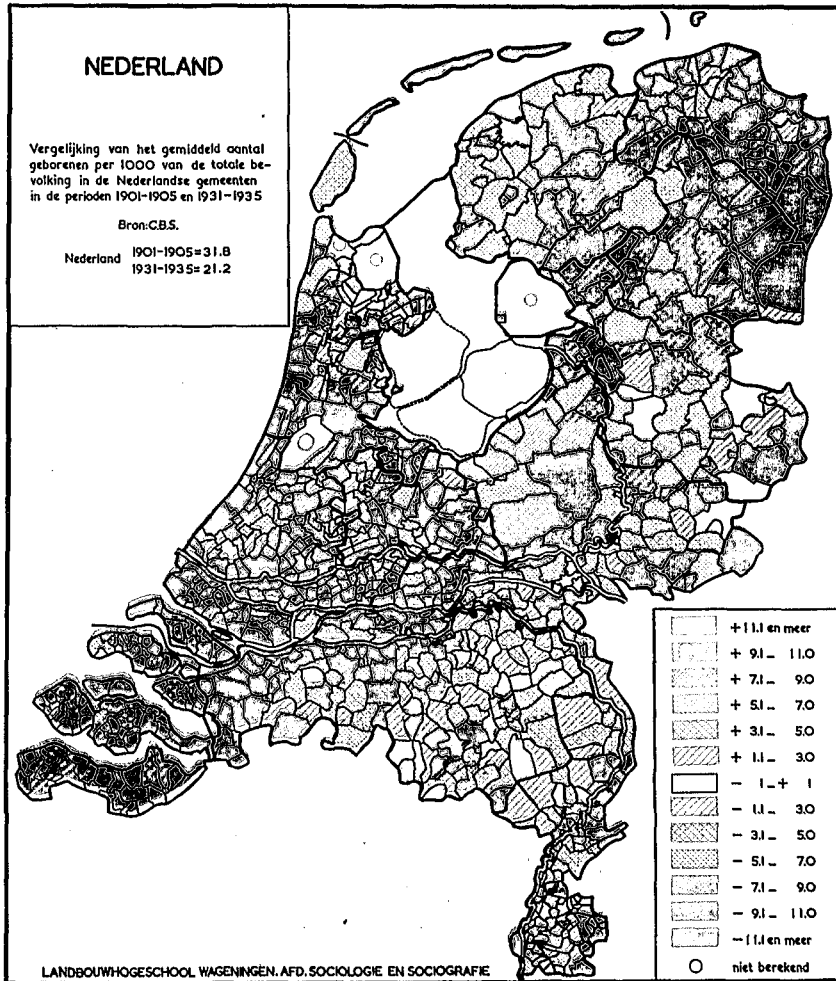
Gezien deze situatie is het verantwoord het probleem van de ontwikkeling van geboortenfrequentie sinds het einde van de vorige eeuw in de eerste plaats te zien als de vraag naar het hoe, het wanneer, het waar en het waarom van de ontwikkeling van het patroon van de moderne geboortenbeperking.

Nu zijn er, zoals bekend, vele theorieën die pogen een verklaring te geven van de moderne geboortendaling. Het is niet onze bedoeling hier van deze theorieën een min of meer volledig overzicht te geven en na te gaan in hoeverre ze ertoe kunnen bijdragen de ontwikkeling in Nederland, zoals uit de hiervoor verstrekte gegevens blijkt, te verklaren. Het lijkt echter gewenst de Nederlandse ontwikkeling te toetsen aan enkele der belangrijkste denkbeelden op dit gebied.

De oudste theorieën zijn die, welke de bevolkingsbeweging in verband brengen met de economische ontwikkeling. Hierbij valt onderscheid te maken tussen die welke aan de economische ontwikkeling het primaat toekennen en de bevolkingsontwikkeling in hoofdzaak als daarvan afgeleid zien, en die welke in de eerste plaats in de ontwikkeling van de bevolking de dynamische factor zien. De gedachte, dat de bevolking zich, zij het via de sterftefrequentie, zij het via de

¹⁰ E. W. Hofstee, „De landbouw en de migratie”, *Economisch-Statistische Berichten*, Dec. 1950.

Kaart 3

geboortenfrequentie, aanpast aan de bestaansmogelijkheden, heeft sinds Malthus nooit geheel zijn betekenis verloren, maar scheen weinig geschikt om de ontwikkeling van de geboortenfrequentie op lange termijn in de westerse wereld in de laatste eeuwen te verklaren. Slechts de schommelingen in het geboortencijfer, die parallel lopen met de conjunctuurontwikkeling zouden zich langs deze weg – althans ten dele – laten verklaren.

Hiertegenover staan de theorieën, die juist de economische ontwikkeling in belangrijke mate afhankelijk stellen van de groei van de bevolking, dus in de economische ontwikkeling eerder de afhankelijke variabele zien dan in de bevolkingsgroei. Deze opvatting is kort geleden in ons land nog weer verdedigd door De Roos¹¹, die stelt: „dat bevolkingsstijging als zodanig een voor de ontwikkeling van de welvaart gunstige factor is, daar deze bevolkingstoename zelfs het reële inkomen per hoofd van de bevolking op den duur hoger doet worden.” Men vindt deze opvatting ook bij Sauvy terug, zoals o.a. uit een recent artikel blijkt¹².

Deze laatstgenoemde theorieën, die aan de bevolkingsontwikkeling in feite een autonomie toekennen, hebben op zichzelf geen verklarende waarde voor de ontwikkeling van de geboortenfrequentie en kunnen hier buiten beschouwing blijven, al komen we er later in ander verband nog weer op terug.

De aanpassingstheorie is enige jaren geleden door Coontz¹³ in een merkwaardig en pretentius boek nog weer eens opgepoetst en, volgens zijn opinie, geschikt gemaakt om de ontwikkeling van de geboorten in de 19de en de 20ste eeuw te verklaren. Hij meent, dat de ontwikkeling van de geboorten op lange termijn wordt bepaald door de ontwikkeling van de vraag naar arbeidskrachten, waarbij dan, volgens hem, niet alleen rekening moet worden gehouden met de totale vraag naar arbeid, maar ook met de vraag naar verschillende categorieën van arbeidskrachten. Het merkwaardige is, dat in het hele boek vrijwel geen enkel cijfer over geboorten of bevolkingsgroei wordt gegeven. Waar de auteur zijn eigen theorie uiteenzet, geeft hij in feite slechts een economisch betoog en volstaat wat de concrete gegevens betreft met een vage verwijzing naar het verschil in ontwikkeling van de moderne industrie in Engeland en Frankrijk en de, volgens hem, daarmee corresponderende verschillen in de ontwikkeling van het geboortencijfer. In feite levert hij dan ook geen enkel bewijs voor de juistheid van zijn these: „that population is the dependant variable reflecting both long- and short-run changes in demand for labour”¹⁴. De vraag, hoe

¹¹ F. de Roos, *Bevolking en Welvaart*, 1960. Zie ook de bestrijding van de opvatting van de Roos in het artikel van prof. J. Pen in de *Nieuwe Rotterdammer Courant*, 19 juli 1960.

¹² A. Sauvy, „Évolution récente des idées sur le surpeuplement”, *Population*, 15e année, 1960, p. 467-184.

¹³ S. H. Coontz, *Population theories and the economic interpretation*, 1957.

¹⁴ Coontz, p. 183.

sociaal-institutioneel en psychologisch dit aanpassingsproces op lange termijn van de bevolkingsgroei aan de ontwikkeling van de werkgelegenheid plaats zou vinden, negeert Coontz bijna volkomen.

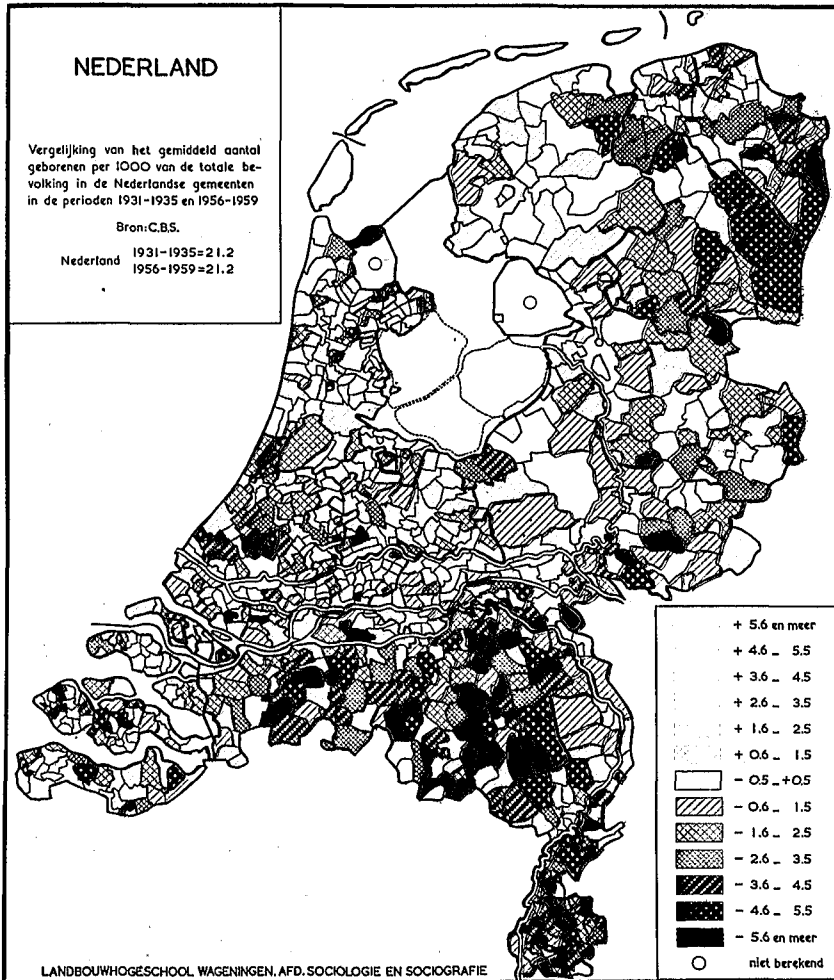
Het bezwaar tegen de opvattingen van Coontz en anderen die soortgelijke theorieën verkondigen, is in de eerste plaats dat zij een absoluut primaat voor het economische opeisen en voor andere factoren geen oog hebben. Natuurlijk is een invloed van de economische ontwikkeling op bevolkingsgroei in het algemeen en op de hoogte van geboortenfrequentie in het bijzonder niet te ontkennen. Het hiervoor besproken agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon is een duidelijke vorm van aanpassing van de omvang van het nageslacht aan de beschikbare bestaansmogelijkheden. Dat ten slotte voor de aanwezige bevolking een minimum bestaansmogelijkheid aanwezig moet zijn om in het leven te blijven, spreekt vanzelf. Wat men echter dikwijls vergeet is, dat elke iets meer ontwikkelde maatschappij een sterke „verdunding” van de bestaansmogelijkheden kan verdragen zonder dat hierdoor de grens van het fysieke bestaansminimum van de bevolking als geheel of van een belangrijk deel hiervan wordt overschreden¹⁵.

Het opvallende van de geboortenontwikkeling in de 19de en 20ste eeuw is juist dat deze zich in zo belangrijke mate heeft losgemaakt van de economische ontwikkeling. Dit geldt in het bijzonder voor de ontwikkeling van het hierboven als het patroon van de proletarische tussenfase aangeduide type van huwelijk en voortplanting. Coontz meent de stijging van het geboortenoverschot in Engeland in de 19de eeuw te kunnen verklaren uit de toegenomen vraag naar ongeschoolde arbeid als gevolg van de industriële ontwikkeling in haar eerste fase en wijst, zoals gezegd, ter vergelijking op Frankrijk, maar zelfs voor Engeland probeert hij niet aan de hand van feitelijke gegevens het bestaan van dit verband nader aan te tonen. Dat er een zeker verband bestaat tussen de ontwikkeling van de industrie in de 19de eeuw en de stijging van de geboortenfrequentie valt op zichzelf niet te ontkennen en werd in het meergenoemde artikel¹⁶ voor Nederland ook in detail gedemonstreerd. Het verband is echter, zoals daar getracht is aan te tonen, niet rechtstreeks doch indirect. De wezenlijke oorzaak van de verhoging van de geboortenfrequentie is het ontstaan van een geproletariseerde arbeidersklasse en de daarmee gepaard gaande wijziging van het patroon van huwelijk en voortplanting bij de betreffende bevolkingsgroep. Dat het niet de grote vraag naar arbeidskrachten was, die, zoals Coontz veronderstelt, deze stijging van de geboortenfrequentie – althans wat Nederland betreft – veroorzaakte, blijkt duidelijk uit de grote werkloosheid, de „armoede”, die met de stijging van de geboortenfrequentie in de 19de eeuw gepaard ging.

¹⁵ Gezegd moet worden dat Coontz zelf hiermee indirect wel rekening houdt.

¹⁶ Hofstee, „Regionale verscheidenheid...enz.”.

Kaart 4

Verder valt erop te wijzen, dat een stijging van de geboortenfrequentie ook daar plaatsvond, waar geen sprake was van invloed van de industrie, maar wel een proletarisering optrad, zoals bijv. in verschillende landbouwgebieden in het noorden van het land¹⁷.

Al heel weinig overtuigend is het betoog van Coontz ten aanzien van de ontwikkeling van de geboortendaling sedert het einde van de 19de eeuw. Behalve aan een verschuiving in de vraag naar arbeidskrachten van ongeschoolden naar meer geschoolden, meent hij deze te moeten toeschrijven aan een vertraging in de economische groei sedert het laatst van de vorige eeuw en een daarmee gepaard gaande daling van de vraag naar arbeidskrachten in het algemeen. Afgezien van de vraag of een dergelijke vertraging in de groei zich in de gehele westerse wereld voordeed – men krijgt de indruk, dat Coontz, die slechts Engelse of vertaalde literatuur citeert, op het Europese continent nauwelijks acht slaat en bijv. de enorme expansie van Duitsland in de periode voor de Eerste Wereldoorlog eenvoudig vergeet – blijkt bij een meer gedetailleerde vergelijking van de ontwikkeling van het economische leven en van de werkgelegenheid met de ontwikkeling van de geboortenfrequentie, dat deze verklaring te kort schiet. Zo waren het in Nederland de Hollandse provincies, waar zich het eerst en het snelst de geboortendaling ontwikkelde. In dezelfde periode, waarin zich deze geboortendaling duidelijk demonstreerde, nam echter de werkgelegenheid in deze gebieden snel toe, zoals o.a. blijkt uit de grote stroom van migranten, die uit andere provincies naar het westen trok.

Het voorgaande heeft – het zij herhaald – geenszins de bedoeling te ontkennen, dat er een bepaalde invloed van de economische ontwikkeling op de geboortenfrequentie uitgaat, wel echter wil het doen uitkomen, dat in het bijzonder voor de verklaring van de ontwikkeling van de geboortenfrequentie in de 19de en de 20ste eeuw een verwijzing naar de economische ontwikkeling slechts beperkte waarde heeft.

Bekend is ook de theorie, die de daling van het geboortencijfer in de 19de en 20ste eeuw toeschrijft aan de stijgende welvaart, waardoor andere genoegens in concurrentie zouden zijn getreden met het „goedkoopste plezier”, het seksuele verkeer. Afgezien van de fouten, welke in de aan deze theorie ten grondslag liggende redenering vallen op te merken, waar Coontz o.a. nog weer eens op wijst¹⁸, lijdt ze aan het bezwaar dat ze slechts voor een beperkte periode van de demografische geschiedenis in de westerse wereld eventueel een zekere verklaring zou kunnen geven. Het is een theorie, die typisch is voor de periode, toen zich een duidelijk verschil voordeed tussen de huwelijksvruchtbaarheid van de meer welgestelden en van de arbeiders en men welhaast de

¹⁷ Hofstee, „Regionale verscheidenheid... enz.” en „Huwelijksvruchtbaarheid... Oldambt”.

¹⁸ Coontz, p. 68.

maatschappelijke positie van de verschillende sociale lagen aan hun vruchtbaarheid kon afmeten. Het is bekend, dat deze verschillen tot verdwijnen tenderen en dat zelfs hier en daar een omkering van de verhoudingen valt op te merken. Een dergelijke omkering kon ik in Nederland bijv. constateren in Noordoost-Groningen, waar de vruchtbaarheid bij de landarbeiders thans onder die bij de boeren daalt¹⁹. Bovendien laat deze theorie geheel buiten beschouwing, dat vermoedelijk eenwenlang bij doodarme boeren een beperking van de omvang van het nageslacht heeft bestaan door middel van het hiervoor genoemde agrarisch-ambachtelijke voortplantingssysteem, dat met een sterke onderdrukking van de seksuele drift bij een groot deel van de bevolking gepaard ging²⁰.

Tot de populaire theorieën aangaande de ontwikkeling van de geboortendaling behoort ook die betreffende de invloed van de urbanisatie op de daling van de nataliteit. Hoewel tijdelijk en plaatselijk zeker enig verband tussen urbanisatiegraad en geboortenfrequentie valt aan te tonen, is, zoals door verschillende auteurs reeds naar voren is gebracht, moeilijk vol te houden dat er sprake is van een rechtstreeks en algemeen verband tussen verstedelijking en geboortenontwikkeling²¹. Dat dit niet het geval is en dat de geboortendaling in zijn oorsprong geenszins een typisch stedelijk verschijnsel is, tonen de hier gereproduceerde kaarten nog eens duidelijk aan. In de periode 1851-1855 tot 1876-1880 vallen op het platteland van de kop van Noordholland en ook in Zeeland reeds onmiskenbaar haarden van geboortendaling te constateren. In dezelfde periode toonden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag nog een stijging van het geboortencijfer. Zelfs in de periode 1876-1880 tot 1901-1905 overtreft de daling van de geboorten in verschillende landelijke gebieden in het westen van het land nog die in de genoemde grote steden. Eerst in de periode daarna ontwikkelt deze zich in de grote steden in de volle omgang. Dan is ze echter in de kop van Noordholland en in het westen van de provincie Friesland al weer grotendeels „uitgewoed”.

In de discussie over de ontwikkeling van de nataliteit in Nederland heeft de kwestie van de relatie tussen geloof en geboortenfrequentie altijd een grote

¹⁹ Hofstee, „Huwelijksvruchtbaarheid Oldambt”.

²⁰ Zie hierover o.a. P. A. Barentsen, *Het oude Kempenland*, 1935.

²¹ Zie over dit ontbreken van een duidelijk rechtstreeks verband tussen verstedelijking en geboortendaling o.a. Coontz; J. Meerdink, *De achteruitgang der geboorten*, 1937; Hofstee „Regionale verscheidenheid...enz.”. Petersen wijst erop, dat in Nederland ondanks een hoge graad van verstedelijking in de materiële zin (urbanization) het geboortencijfer hoog blijft wegens de geringe ontwikkeling van mentale verstedelijking (urbanisme). Zoals uit het verdere betoog blijkt, lijkt mij de term „urbanism” ter aanduiding van de moderne geestesgesteldheid minder juist, terwijl bovendien de ontwikkeling van deze moderne mentaliteit geenszins overal in Nederland laat kwam (W. Petersen, *Planned Migration*, 1955).

rol gespeeld en ze doet dit nog steeds. Vooral Van Heck²² heeft op dit verband enige jaren geleden nog weer eens sterk de aandacht gevestigd, in het bijzonder op de weerstand, die in Nederland het katholieke geloof tegen geboortendaling biedt.

De uitkomsten van de wijze van groepering van het materiaal betreffende het geboortencijfer, zoals die in de kaarten 1, 2, 3 en 4 is toegepast, hebben mijn overtuiging, dat men in Nederland de neiging heeft de betekenis van kerk en geloof voor de omvang van de nataliteit te overschatten, bevestigd. Als in de periode 1851-1855 tot 1876-1880 in de kop van Noordholland, met name in West-Friesland, zich een gebied met een vrij sterke geboortendaling aftekent, is er in deze gemengde katholiek-protestante streek geen aanwijzing te vinden dat de overwegend katholieke gemeenten zich duidelijk anders gedragen dan de overwegend protestantse. Er is daar dan wel nog geen sprake van een homogeen dalingsgebied, maar het al dan niet deelnemen in de daling loopt niet parallel met de religieuze verhoudingen in de gemeenten in kwestie. Weliswaar vertonen de gemeenten van zuidelijk Kennemerland, waar, zoals bekend, de katholieken ook vrij hoge percentages innemen, een vrij sterke stijging, maar daar staat weer tegenover, dat verschillende gemeenten in het bollengebied in het noorden van Zuid-Holland, waar ook een hoog percentage katholieken voorkomt, in deze periode een opvallend snelle daling van het geboortencijfer laten zien. Ook in Zeeland valt van een verband tussen geloof en geboortenontwikkeling in deze periode weinig te bespeuren. In oostelijk Zeeuws-Vlaanderen zijn het bijv. twee overwegend katholieke gemeenten (de huidige gemeenten Hontenisse en Vogelwaard) die een duidelijke daling vertonen.

In de daaropvolgende periode, wanneer de geboortendaling zich in het westen en het noorden van het land verder ontwikkelt, valt hetzelfde te constateren. In de provincie Friesland vallen de gemeenten met een sterke katholieke minderheid in het zuidwesten dan zelfs op door een, in vergelijking met de aangrenzende gemeenten, opvallend sterke geboortendaling. In Groningen wijkt Kloosterburen, de gemeente met het hoogste percentage katholieken in deze provincie, wat ontwikkeling van de nataliteit betreft, niet af van de omgeving. In West-Friesland en omgeving treden ook dan nog geen scherpe verschillen tussen gemeenten met overwegend katholieke en overwegend niet-katholieke bevolking voor den dag. Vrijwel alle gemeenten tonen een vrij sterke daling, al is deze in sommige – niet in alle – overwegend katholieke gemeenten iets langzamer dan in andere gemeenten. Met een enkele uitzondering tonen vrijwel alle katholieke gemeenten in het westen van het land een daling en zelfs een aanzienlijke daling van het geboortencijfer. Een kaart van de geboortencijfers omstreeks de eeuwwisseling laat dan ook betrekkelijk weinig

²² F. van Heck, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, 1954.

overeenkomst zien met de kaart van de verspreiding van het aantal katholieken. Het westen van West-Friesland en Noord-Kennemerland liggen wel iets hoger dan sommige andere delen van Noordholland, maar als men in detail gaat vergelijken blijft er van een typisch katholiek geboortenpatroon toch heel weinig over. Amsterdam heeft bijv. in de periode 1891-1895 nog een hoger geboortencijfer dan overwegend katholieke gemeenten in West-Friesland! In Zuid-Holland onderscheiden het bollengebied, de zg. Venen en het Westland en omgeving zich niet duidelijk van de aangrenzende gebieden. Ook in Zeeland is dan van een verband tussen geloof en geboortenfrequentie weinig of niets te bespeuren.

Als in de periode 1901-1905 tot 1931-1935 het gebied van sterke geboortendaling naar het zuidoosten verschuift, is er ook dan weer geen sprekend verschil tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten wat betreft de mate, waarin zij aan deze daling onderhevig zijn. Opvallend is vooral, dat in het westen en ook in het midden van Noord-Brabant vele zuiver katholieke gemeenten in sterke mate in de teruggang van het aantal geboorten deelnemen, terwijl in het oosten van deze provincie en in het grootste deel van Limburg de geboortencijfers op peil blijven en zelfs nog stijgen. Ook in het oosten van Gelderland en in Twente is er geen duidelijk verband. Er blijft daar langs de oostgrens een smalle band bestaan van gemeenten, die ook in deze periode nog een geringe daling van het geboortencijfer of soms zelfs een stijging laten zien. In deze band vormen stedelijke en sterk door de industrie beïnvloede gemeenten enclaves met een sterkere daling van het geboortencijfer. Tot deze enclaves behoren echter evenzeer katholieke als niet-katholieke gemeenten. Zo is de daling van het geboortencijfer in Nijmegen en in Oldenzaal van dezelfde grootteorde als in Arnhem, Winterswijk en Enschede, terwijl in het industriegebied van de Oude IJssel overwegend katholieke gemeenten als Bergh en Gendringen evengoed aan de daling van het geboortencijfer meedoen als overwegend niet-katholieke gemeenten als Wisch en Dinxperlo. Aan de andere kant blijft de geboortendaling in overwegend protestantse gemeenten als Eibergen, Ruurlo, Zelhem en Hummelo en Keppel evenzeer beperkt als in de overwegend katholieke gemeenten in de Lijmers. Westelijk van deze band van gemeenten langs de oostgrens valt in de oostelijke provincies van een relatie tussen geboortendaling en verspreiding van het katholicisme ook betrekkelijk weinig te ontdekken. Opvallend is echter wel het vrijwel constant blijven van de geboortenfrequentie in de overwegend katholieke Sallandse gemeenten Raalte en Heino.

Het verdient opgemerkt te worden dat in de westelijke provincies in deze periode hier en daar in katholieke gemeenten het geboortencijfer zich iets duidelijker gaat onderscheiden van de omgeving dan in de vorige periode het geval was. In de kop van Noordholland, in het bijzonder in West-Friesland, gaat in deze periode in een aantal gemeenten, na een dieptepunt omstreeks

1900, het geboortencijfer weer iets stijgen. Dit verschijnsel doet zich in katholieke gemeenten meestal sterker voor dan in de niet-katholieke. In het Westland en omgeving vindt – met een enkele uitzondering – in deze periode wel geen stijging van het geboortencijfer plaats, maar wel een vertraging in de daling. In de periode 1931-1935 vallen het westen van West-Friesland, het Westland met omgeving en ook het Zuidhollandse bollengebied en de Venen op door hogere geboortencijfers dan de omgeving. Het verschijnsel is echter geenszins algemeen voor de gebieden in het westen met een sterke katholieke inslag. Noord-Kennemerland toont in het eerste kwart van deze eeuw een sterke daling van het geboortencijfer en valt in de periode 1931-1935 nauwelijks meer op door hoge cijfers. Met de katholieke delen van Zeeuws-Vlaanderen was dit nog minder het geval; deze gedragen zich ook in deze periode niet afwijkend van hun omgeving en hebben in de dertiger jaren dan ook overeenkomstige geboortencijfers. Het is opvallend, dat die gebieden in het westen van het land, waar in het algemeen de katholieke gemeenten wel een enigszins hoger geboortencijfer vertonen dan de omgeving, tuinbouwgebieden zijn.

Zou men in het deel van Nederland, dat tot aan het begin van de dertiger jaren in de sterke daling van het geboortencijfer betrokken raakt, de ontwikkeling van de geboortencijfers voor de katholieke en de niet-katholieke gemeenten afzonderlijk berekenen, dan zou vermoedelijk wel blijken, dat de katholieke gemeenten in doorsnee een enigszins geringere daling van het geboortencijfer vertonen dan de niet-katholieke gemeenten. Het verschil zal echter slechts gradueel en niet essentieel blijken te zijn en is in verschillende gebieden ongetwijfeld nauwelijks van betekenis. Het algemene beeld van de regionale ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland wordt blijkbaar bepaald door factoren, die niet of slechts in beperkte mate samenhangen met de verspreiding van het katholieke geloof.

Ten slotte dan de laatste periode. Zoals reeds werd opgemerkt, lijkt de kaart (kaart 4) die de ontwikkeling over deze periode weergeeft, in vele opzichten op het negatief van de kaart betreffende het laatste kwart van de 19de eeuw (kaart 2). Bij een iets nauwkeuriger beschouwing van kaart 4 in vergelijking met die over de vroegere perioden zou men deze conclusie nog iets kunnen verfijnen. Inderdaad zijn de meeste dalingsgebieden op deze kaart terug te vinden als gebieden met een gelijkblijvend of zelfs stijgend geboortencijfer in de periode 1871-1875 tot 1901-1905, maar gedeeltelijk komen ze ook overeen met gebieden waar een vertraging in de daling of een stijging optrad in de periode 1901-1905 tot 1931-1935. Een opvallend voorbeeld van dit laatste vormt het Westland met omgeving, waar de reeds gememoreerde vertraging in de voorafgaande periode wordt gevolgd door een opvallende daling in de laatste periode.

Het voorgaande houdt reeds in, dat evenmin als er in de voorafgaande

perioden een duidelijke samenhang viel te vinden tussen het niet meedoen aan de geboortendaling en de verspreiding van het katholieke geloof in deze periode een directe samenhang tussen het behoren tot dit geloof en het *wel* meedoen valt aan te tonen. Zo is er in het westen van Noord-Brabant een aaneengesloten, overwegend katholiek gebied – ongeveer hetzelfde gebied, waar reeds in het begin van deze eeuw een sterke geboortendaling optrad – waar in de laatste periode het geboortencijfer ongeveer op hetzelfde peil blijft. In Zeeuws-Vlaanderen is er van een daling van het geboortencijfer in de katholieke gemeenten in het algemeen geen sprake. In de kop van Noordholland, die zich in deze periode onderscheidt door een relatief sterke stijging van de geboorten, doen ook verschillende katholieke gemeenten mee, al ligt het zwaartepunt van de stijging vermoedelijk bij de niet-katholieken. In Friesland, dat in het algemeen ook een vrij sterke stijging vertoont, is van een verband tussen catholicisme en geboortenontwikkeling in feite niets aanwezig. Het opvallende dalingsgebied in het zuidelijk Westerkwartier van Groningen en enkele aangrenzende delen van Friesland en Drenthe is, zoals bekend, niet katholiek maar het vertoonde in vergelijking met Noord-Groningen en het noorden en westen van Friesland in het laatste kwart van de vorige eeuw een duidelijk „achterblijven” in de ontwikkeling van de geboortendaling. Nog duidelijker spreekt dit verband tussen de ontwikkeling in het laatste kwart van de vorige eeuw en in de laatste 25 jaren, zonder dat men hier aan een relatie met de verspreiding van het katholieke geloof behoeft te denken, in het oosten van Drenthe, in het bijzonder in de Drentse veenkoloniën en verder ook in een aangrenzend gebied in het oosten van Groningen. Hier vond toen niet alleen nog geen daling plaats, maar er trad een aanzienlijke stijging van het geboortencijfer op.

Dat de daling die gedurende deze periode in het noordoosten van Groningen optreedt, met de verspreiding van het catholicisme niets heeft uit te staan, is duidelijk. In het grootste deel van dit gebied trad trouwens ook reeds in de voorafgaande perioden een aanzienlijke daling op. Er kan hier dan ook niet of slechts zeer ten dele – misschien voor de gemeenten Midwolda en Termunten – worden gesproken van een „compensatie” van een vertraging in de daling in de voorafgaande perioden. Er heeft zich hier een gebied ontwikkeld met voor Nederlandse verhoudingen bijzonder lage geboortencijfers. Men vindt hier het grootste aaneengesloten gebied met geboortencijfers beneden 20 in ons land. Zonder hier op het ogenblik te proberen een relatie te leggen zij eraan herinnerd, dat dit gebied zich, meer misschien dan enig ander gebied in Nederland, kenmerkt door een proletarisering van agrarische arbeiders in de vorige eeuw en een daarmee in vele gevallen gepaard gaande sterke radicalisering van de politieke opvattingen van deze bevolkingsgroep.

Tot zover de relatie tussen de ontwikkeling van de geboortendaling en de verspreiding van het katholieke geloof. Nu is het bekend, dat in Nederland

niet alleen de katholieken, maar ook de gereformeerden geboortencijfers vertonen, die boven het landelijke gemiddelde liggen. Is er misschien een duidelijke relatie te ontdekken tussen de verspreiding van de gereformeerden en de regionale ontwikkeling van de daling van de geboorten? Overwegend gereformeerde gemeenten vindt men een negental in Groningen, twee in Friesland en verder enkele verspreide, meestal kleine gemeenten in zuidwestelijk Nederland en één (Bunschoten) in Utrecht. Gemeenten met een sterke gereformeerde inslag vindt men veel in Friesland en Groningen, in zuidwestelijk Nederland en verder min of meer verspreid over andere provincies.

Het heeft weinig zin na het voorgaande, uitvoerige betoog over de verhouding katholicisme-geboortendaling een overeenkomstige uitvoerige uiteenzetting over de betrekking tussen de regionale verspreiding van de gereformeerde gezindte en de geboortenfrequentie te geven. In wezen ligt de situatie t.a.v. de gereformeerden niet anders dan t.a.v. de katholieken. Als men voor de verschillende in dit onderzoek onderscheiden perioden nagaat hoe in het deel van het land, waar in de betreffende periode de sterke geboortendaling overweegt, de ontwikkeling in de overwegend of sterk gereformeerde gemeenten verloopt, dan zal men ook in dit geval wel tot de conclusie komen, dat gemiddeld bij de gereformeerden van een iets tragere ontwikkeling van de geboortendaling kan worden gesproken. In grote lijnen echter volgen deze gemeenten de regionale ontwikkeling van de geboortendaling die voor het land als geheel valt te constateren. In een enkel geval – bijv. Bunschoten, de sterkst gereformeerde gemeente van het gehele land – is een duidelijk achterblijven bij de omgeving aanwezig, maar het gaat hier om uitzonderingen, die de regel bevestigen. Zeeland met zijn sterke gereformeerde inslag is met de kop van Noordholland het gebied, waar zich het eerst de geboortendaling duidelijk demonstreert. Het centrum van Noord-Groningen, waar zich een aaneengesloten blok van overwegend gereformeerde gemeenten bevindt, vertoont in het laatste kwart van de vorige eeuw al een opvallend snelle geboortendaling. In Friesland is van een verband tussen de verspreiding van de gereformeerden en de regionale verschillen in de ontwikkeling van de geboortendaling weinig te ontdekken.

Nemen in het westen en in het noorden de gereformeerden dus deel in de relatief vroege daling van het geboortencijfer, in het oosten van het land komt de daling bij hen blijkbaar, evenals bij de rest van de bevolking in dit gebied, eerst later. Een aaneengesloten gebied met een sterk gereformeerde inslag in zuidoostelijk Drenthe en noordoostelijk Overijssel toont geen afwijking van de omgeving.

Van de Nederlands hervormden valt het moeilijk om in dit verband in het algemeen iets te zeggen, gezien de zeer uiteenlopende geloofsopvattingen van de leden van dit kerkgenootschap. Wel kan worden opgemerkt, dat de merk-

waardige gordel van gemeenten met een hoog percentage Nederlands hervormden van een grotendeels uiterst rechtse, bevindelijke inslag, die zich uitstrekt van de westelijke Veluwe, via het westelijke rivierengebied naar de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden, geen duidelijke eigen kenmerken vertoont in de ontwikkeling van de daling van het geboortencijfer.

Ten slotte verdient nog de verspreiding van de onkerkelijkheid onze aandacht. Behalve de grote steden en de forensengebieden, zijn het vooral de kop van Noordholland, zuidoostelijk Friesland en noordoostelijk Groningen, die zich door een hoog percentage onkerkelijken kenmerken. Over onze grote steden werd reeds opgemerkt, dat zij in de ontwikkeling van de geboortendaling niet vooraan gaan. Zelfs in de periode 1876-1880 tot 1901-1905, toen een ontwikkeling in de richting van de onkerkelijkheid zich daar reeds demonstreerde, was de daling van het geboortencijfer in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag geringer dan in vele landelijke gemeenten in hun omgeving, waaronder een aantal met een sterk kerkelijke inslag. Ook bijv. de forensengemeenten in het Gooi zijn niet opvallend vroeg gaan deelnemen aan het proces van de geboortendaling. Weliswaar is na de eeuwwisseling de daling van de geboortencijfers in de grote Hollandse steden bijzonder snel, zodat ze uiteindelijk terechtkomen op een lager niveau dan hun omgeving, maar dit geldt, zoals bekend, ook van steden met een homogene of sterk overwegend katholieke bevolking en dit verschijnsel kan dus vermoedelijk maar ten dele aan de onkerkelijkheid als zodanig worden toegeschreven.

In Noordholland begint weliswaar, zoals reeds verschillende keren werd opgemerkt, de geboortendaling vroeg, maar zoals uit het voorgaande valt af te leiden, is het niet zo, dat nu juist de naderhand als sterk onkerkelijk voor den dag komende gemeenten vooraan gaan in de ontwikkeling van de geboortendaling. Er zij verder aan herinnerd, dat in het derde kwart van de 19de eeuw ook vele gemeenten in het kerkelijke Zeeland al een duidelijke daling van de geboortenfrequentie laten zien.

In het onkerkelijk gebied in oostelijk Friesland komt de geboortendaling later dan in het westen van deze provincie en in een groot deel van het sterk onkerkelijke noordoostelijk Groningen komt de geboortendaling later dan in het veel sterker kerkelijke Noord-Groningen. Wel valt, zoals reeds ter sprake kwam, t.a.v. noordoostelijk Groningen op te merken dat het geboortencijfer hier naderhand daalt tot een voor Nederland uitzonderlijk laag niveau. In Friesland is nu in de sterk onkerkelijke gemeenten in het algemeen de geboortenfrequentie ook wel iets lager dan in de sterker kerkelijk georiënteerde gemeenten, maar erg opvallend is het verschil niet en in sommige gevallen is het niet aan te tonen. In Noordholland kan in het algemeen van een samenhang van onkerkelijkheid en een voortgaande daling van de geboortencijfers tot een opvallend laag niveau nauwelijks worden gesproken. In het algemeen kenmerkt

de kop van Noordholland in de jaren na de Tweede Wereldoorlog zich door betrekkelijk hoge geboortencijfers, ook in de gemeenten met een relatief hoog percentage onkerkelijkheid.

Van een opvallend vroeg optreden van de geboortendaling in gebieden, die zich naderhand kenmerken als brandpunten van onkerkelijkheid, is dus geen sprake, wel in sommige gevallen van een samengaan van een sterke onkerkelijking met een uiteindelijk tot een relatief laag peil dalend geboortencijfer. Het is echter de vraag in hoeverre tussen beide in de betreffende gebieden een directe samenhang bestaat. Wat noordoostelijk Groningen betreft merken we reeds op, dat dit zich o.a. kenmerkt door een uitgesproken proletarisering van landelijke arbeidskrachten en een vergaande politieke radicalisering; van zuidoostelijk Friesland geldt, zij het misschien in iets mindere mate, hetzelfde.

Samenvattend valt te zeggen, dat, al zou een meer gedetailleerde analyse dan in het kader van deze bijdrage mogelijk is tot preciezere uitspraken kunnen leiden, toch wel kan worden geconcludeerd, dat hoewel een zeker verband tussen de regionale ontwikkeling van de geboortendaling en de regionale situatie t.a.v. kerk en geloof niet valt te ontkennen, het algemene beeld van de ontwikkeling van de geboortenfrequentie, sinds de tijd dat in het land als geheel de geboortendaling inzette, niet uit de spreiding van geloof en kerkelijkheid valt te verklaren.

Een voor de hand liggende vraag is ook of misschien het patroon van daling van de geboortencijfers, dat in ons land valt te constateren, rechtstreeks verband houdt met de ontwikkeling van de daling van de sterfte. Het is immers een niet te ontkennen feit, dat in de gehele westerse wereld er een zeker samengaan bestaat tussen de ontwikkeling van het sterftcijfer en dat van het geboortencijfer, met dien verstande, dat in het algemeen de daling van het sterftcijfer het eerst optreedt en daarna op enige afstand wordt gevolgd door de daling van het geboortencijfer. De sprong om van het constateren van dit samengaan te komen tot de hypothese van een samenhang, is niet ver. Daar de daling van de sterfte in het bijzonder betrekking heeft op de sterfte op jeugdige leeftijd betekent deze vooral een vermeerdering van het aantal overlevenden, dat ten laste van de ouders komt en – een ander aspect – eventueel meedeelt in de erfenis. De veronderstelling, dat men door geboortenbeperking zal trachten deze druk te verlichten en versnippering van het vermogen bij vererving te voorkomen ligt voor de hand. Ongetwijfeld is er een zekere samenhang tussen de daling van het geboortencijfer en die van het sterftcijfer. Men zal zich er echter voor moeten hoeden, deze samenhang al te gemakkelijk als vanzelfsprekend en direct te beschouwen.

In het al enige malen geciteerde artikel werd de relatie tussen de daling van de geboorten en de daling van de sterfte reeds besproken²³, terwijl bij de

²³ Hofstee, „Regionale verscheidenheid ...enz.”, p. 92 en volgende.

bespreking van de sterfte dit vraagstuk opnieuw aan de orde komt. Hier wordt daarom korthedshalve volstaan met de constatering, dat de feitelijke gegevens aangaande ontwikkeling naar tijd en plaats van de geboortendaling enerzijds en de daling van de sterfte anderzijds laten zien, dat men door het aannemen van een direct en eenvoudig verband tussen het afnemen van de sterfte en van de geboorten het beeld van de daling van de geboortenfrequentie niet zonder meer kan verklaren. Op enkele feiten zij hier gewezen. In de provincie Noord-Brabant lag ondanks het feit dat hier – zij het betrekkelijk laat – in de tweede helft van de 19de eeuw voor de provincie als geheel een niet onbelangrijke daling van de sterfte optrad, de huwelijksvruchtbaarheid aan het eind van deze eeuw niet alleen niet lager dan omstreeks 1850, maar zelfs niet onaanzienlijk hoger was. Het geboortenoverschot, dus de druk van de jonge generatie op de oudere, steeg in de halve eeuw sinds 1850 hier dan ook sterk.

Het geboortenoverschot in de kop van Noordholland was in het derde kwart van de vorige eeuw weliswaar hoog, maar in het algemeen niet hoger dan in verschillende andere delen van het land, zodat zich hieruit moeilijk de vroege daling van het geboortencijfer in dit gebied laat verklaren. Van de delen van Zeeland, waar de geboortendaling het eerst optrad, geldt iets soortgelijks. In het begin van de periode na 1850 was het geboortenoverschot hier zelfs betrekkelijk gering als gevolg van de hier toen nog heersende hoge sterfte.

In het algemeen gezien valt, ook wat de daling van de sterfte betreft, een geleidelijke verschuiving van het noorden en het westen naar het oosten en het zuiden te constateren – ik kom hierop uitvoerig terug – maar in onderdelen treden naar tijd en plaats zoveel verschillen tussen de daling van de geboorten en die van de sterfte op, dat het geboortenoverschot niet dit regelmatige voortschrijden laat zien, maar in het algemeen een nogal onregelmatig beeld vertoont. Het is dus, zoals gezegd, niet voor de hand liggend de regionale ontwikkeling van het geboortenpatroon in Nederland als een onmiddellijke reactie te zien op de toenemende bevolkingsdruk als gevolg van de daling van het sterftecijfer, al wordt hiermee niet ontkend, dat de daling van het sterftecijfer een kracht betekende die een voortdurende druk in de richting van de daling van het geboortencijfer uitoefende.

Indien nu al de genoemde verschijnselen de merkwaardige ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland niet of maar zeer ten dele kunnen verklaren, waarin dient men de oorzaak dan wel te zoeken?

Het wil mij voorkomen, dat de meest vruchtbare veronderstelling die is, welke de ontwikkeling van de daling van het geboortenpatroon in verband brengt met de geleidelijke ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon in de westerse wereld en meer in het bijzonder in Nederland. Naar ik meen wordt de betekenis van de mate, waarin en het tijdstip waarop verschil-

lende bevolkingsgroepen in de westerse wereld deel gaan nemen aan de overgang van het cultuurpatroon dat men als traditionalistisch kan aanduiden naar het modern-dynamisch patroon, als verklaringsmogelijkheid voor het verschil in sociaal gedrag in de regel onderschat. Het essentiële verschil tussen beide cultuurpatronen ligt m.i. in de houding t.a.v. verandering. In het traditionalistisch cultuurpatroon ligt de norm voor het beoordelen van eigen handelen en dat van anderen in het verleden. Alles moet gebeuren, zoals het altijd is gebeurd. Verandering is ongeacht de aard van deze verandering fout. Is men door omstandigheden gedwongen zijn gedrag te wijzigen dan tracht men deze wijziging, als het enigszins mogelijk is, te motiveren als een terugkeer tot ten onrechte verloren gegane gedragsvormen.

In het modern-dynamisch cultuurpatroon wordt verandering in principe positief gewaardeerd. De modern-dynamische mens gelooft in de mogelijkheid van verbetering door verandering en is bereid de mogelijkheden tot verandering, die hem worden geboden op zijn waarde te onderzoeken. Dit betekent niet dat voor hem al het nieuwe als zonder meer beter geldt; nadere overweging kan hem tot de conclusie leiden, dat het oude beter was. Hij wijst echter niet als de traditionalistische mens het nieuwe af, omdat het nieuw is. De oorsprong van deze modern-dynamische mentaliteit kan men zoeken in de Italiaanse Renaissance. Ze heeft daarna enige eeuwen als een betrekkelijk dunne draad door de westerse beschaving gelopen, enerzijds zeker van belangrijke invloed, anderzijds betrekkelijk weinigen beheersende. In de 18de eeuw, in het bijzonder in de tweede helft, begint echter het modern-dynamische denken massale vormen aan te nemen. Het dringt door in grote lagen van de burgerij en begint meer en meer richting te geven aan het doen en laten van de leidinggevende lagen in de samenleving. Dit betekent echter geenszins, dat het ook dan al de samenleving als geheel gaat beheersen. Betrekkelijk langzaam daalt het van de hogere maatschappelijke lagen naar de lagere. Het begint in een groot deel van de agrarische bevolking en van de arbeidersklasse eerst betrekkelijk laat in de 19de eeuw zijn invloed te doen gelden. Ook thans is zelfs in de meest ontwikkelde landen van West-Europa het traditionalistische denken nog niet geheel door het modern-dynamische denken verdrongen. Vooral bij de kleine boeren, de „peasants”, maar ook bij andere bevolkingsgroepen vindt men nog belangrijke elementen van een traditionalistische levenshouding terug, al worden de resten van het oude denken thans wel zeer snel afgebroken.

De positieve houding ten aanzien van verandering impliceert tal van andere kenmerken van het modern-dynamische cultuurpatroon. De modern-dynamische mens stelt zich open voor de buitenwereld en voor hetgeen uit die buitenwereld tot hem komt. Hij vertrouwt niet op overlevering en aanvaardt niet op gezag wat de oudere generaties vóór hem dachten. Hij tracht meer te weten dan de vorige generatie en staat open voor onderwijs en voorlichting.

Hij conformeert zich niet aan de mening van de naamloze collectiviteit, maar zal proberen wat tot hem komt op zijn eigen merites te waarderen. Hij zal er dus toe neigen zich losser te maken van bindingen aan familie, dorp en buurtschap en een sterkere neiging tot individualisme vertonen. Niet alleen voor zichzelf en zijn directe omgeving aanvaardt hij verandering, ook de maatschappij buiten hem ziet hij als iets dat voor verandering en verbetering vatbaar is. Een typische uiting hiervan is de drang naar organisatie van de moderne mens, de wens om voortdurend menselijke en materiële middelen te herschikken teneinde bepaalde van tevoren vastgestelde doeleinden te bereiken. Een vorm waarin deze drang tot uiting komt, is de vereniging, de moderne vorm van gemeenschappelijke inspanning voor het verwezenlijken van bepaalde oogmerken.

Opvattingen over de ontwikkeling van de westerse cultuur, die min of meer verwant zijn aan hetgeen in het voorgaande werd betoogd, zijn door velen naar voren gebracht. Toch wijkt het dunkt me op enkele punten iets af van de meest gangbare meningen. In de eerste plaats zij er de aandacht op gevestigd, dat met opzet het gebruik van het woord „rationalistisch” of zelfs dat van „rationeel” is vermeden. Het wil mij voorkomen, dat het essentiële verschil tussen het traditionalistische en het moderne denken niet ligt in een meer verstandelijke reactie op de situatie, waarin men geplaatst wordt, laat staan in een verheffen van een verstandelijk reageren tot levensprincipe. Het is waar, dat de moderne mens, doordat hij telkens zichzelf de mogelijkheid van vernieuwing en verandering voorlegt, voortdurend wordt gedwongen tot een redelijk overwegen van het voor en tegen van deze verandering. Waar is ook, dat onderwijs en vorming in het algemeen in de moderne tijd er sterk op zijn gericht om het vermogen tot verstandelijk overwegen te ontwikkelen en dat de normen in de moderne tijd eisen, dat aan de verstandelijke redenering in betoog en argumentatie het primaat wordt toegekend. Maar dit betekent nog geenszins, dat de reactie van de moderne mens in feite nu zoveel verstandelijker zou zijn dan die van de traditionalistische mens. Men wordt dikwijls getroffen, door de verstandige, rationele wijze van handelen in vroegere tijden, wanneer men door de omstandigheden voor de noodzaak kwam te staan een werkelijk nieuwe situatie onder ogen te zien en hiervoor een oplossing te vinden²⁴. Anderzijds is de reactie van de moderne mens, waar het verandering en vernieuwing betreft, geenszins altijd rationeel. Zo kan men bijv. in landbouwgebieden waar moderne opvattingen sterk ingang hebben gevonden, niet zelden een „modernitis” aan-

²⁴ Zo bleek uit een onderzoek naar de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland (E. W. Hofstee en A. W. Vlam, „Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland”, *Boor en Spade*, no. 5, 1952) dat de historische perceelsvormen, zoals wij die in Nederland kennen, in de tijd, waarin zij ontstonden, als een volkomen rationele aanpassing aan de toen heersende omstandigheden moeten worden beschouwd.

treffen, een neiging om zonder redelijk overwegen alles wat nieuw is te aanvaarden en aan te schaffen. Men aanvaardt daar het nieuwe op emotionele, irrationele gronden, omdat het nieuwe om zichzelf een positieve gevoelswaarde heeft gekregen. Het moderne denken als rationeel aan te duiden en het traditionalistische denken daarmee, implicie, als irrationeel of a-rationeel, lijkt niet in overeenstemming met de werkelijkheid en eerder een produkt van 19de-eeuws vooruitgangsoptimisme dan van een kritische cultuur-historische beschouwing.

Met het voorgaande hangt ten dele de vraag van de verhouding tussen religieuze opvattingen en het modern-dynamische cultuurpatroon samen. Lang heeft bij velen de neiging bestaan om dat wat men zag als het moderne cultuurpatroon te beschouwen als onverenigbaar met confessioneel-godsdienstige opvattingen en hiermee als vanzelfsprekend een vrijzinnigheid of onkerkelijkheid te associëren²⁵. Nu is het zeker zo, dat het modern-dynamische denken zeker kan leiden en geleid heeft tot denkbelden en opvattingen – zoals bijv. het Rationalisme in engere zin als geestelijke stroming – die zich met dogmatische godsdienstige opvattingen moeilijk laten verenigen, terwijl anderzijds tijdelijk en plaatselijk de kerken de ontwikkeling van het modern-dynamisch denken hebben belemmerd, omdat zij zich sterk conformeerden aan de bestaande maatschappelijke en culturele orde. Noch het één, noch het ander is echter vanzelfsprekend en noodzakelijk. Wat het eerste betreft, we wezen er hierboven reeds op, dat modern-dynamisch denken niet altijd identiek is met rationalistisch denken en zelfs niet met rationeel handelen. Wat het tweede betreft, het vastleggen van bepaalde grondgedachten van een bepaald geloof in min of meer onveranderlijke regels betekent niet een onveranderlijkheid in het godsdienstige leven binnen de betreffende kerk, laat staan in het denken en handelen t.a.v. wereldse zaken, die niet of niet rechtstreeks de dogmata raken. De huidige geestelijke leidlieden van de gereformeerden verschillen in godsdienstig denken van de De Cock en zelfs van Abraham Kuyper. De boeren en zelfs de pastoors in het oude Kempenland, dat Barentsen beschrijft, dachten anders over kerkelijke en godsdienstige zaken, dan degenen, die in *Te Elfder Ure* hun spreekbuis vinden of vonden. In hun denken over wereldse zaken hebben zij slechts weinig gemeen²⁶.

Niemand neemt dan ook in feite aan, dat de confessioneel godsdienstige groepen nog verstrikt zouden zijn in een werkelijk traditionalistisch denken.

²⁵ De hier uitgesproken mening wijkt af van die van Petersen, die meent, dat een relatief zwakke ontwikkeling van „urbanism” en van de daarmee volgens hem gepaard gaande rationalisering zou zijn toe te schrijven aan de grote invloed van confessioneel kerkelijke groepen in het openbare leven in Nederland en – als uitvloeisel daarvan – de grote betekenis van het kerkelijk gericht bijzonder onderwijs (Petersen, *Planned Migration*, in het bijzonder p. 27-41).

²⁶ Barentsen, *Het oude Kempenland*. Hoe weinig het moderne gereformeerde denken nog als traditionalistisch kan worden beschouwd, blijkt duidelijk uit een boek als dat van Schippers (R. Schippers, *De gereformeerde zede*, 2e druk, 1955).

Wel echter verneemt men nog dikwijls de opvatting – ook onder de betrokken groepen zelf – dat het traditionalisme bij hen nog sterkere wortels zou hebben dan bij andere groepen. Het valt te betwijfelen of dit in zijn algemeenheid waar is. Onderzoekingen naar het voorkomen van traditionalistische en modern-dynamische cultuurpatronen bij onze plattelandsbevolking, die nu al weer over een reeks van jaren door de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool zijn uitgevoerd, leiden telkens weer tot de conclusie, dat bijv. de gereformeerden in het algemeen het modern-dynamisch denken in sterke mate hebben aanvaard en in de regel als „modern” voor den dag komen. Dit geldt niet alleen ten aanzien van het bedrijf – men zou dan voor de verklaring nog Max Weber te hulp kunnen roepen – maar ten aanzien van hun gedrag in het algemeen. Dat zij bepaalde zaken, die andere groepen wel aanvaardden, mijden, doet aan het feit, dat zij in het algemeen voor verandering open staan, niets af.

Iets soortgelijks geldt van de katholieken. Het is zeker niet zó, dat in een gemengde bevolking in een bepaald gebied de katholieken als bijzonder traditionalistisch voor den dag komen. In sommige gevallen eerder het omgekeerde; wij komen daarop later nog terug.

Zelfs de geloofsopvattingen van de uiterst rechtse, bevindelijke groepen in de Nederlands hervormde kerk zijn in principe blijkbaar met een zekere mate van modern-dynamisch denken niet onverenigbaar. Dat zij in sommige gebieden wel als sterk traditionalistisch denkend voor den dag komen, lijkt minder aan hun geloofsopvattingen als zodanig dan wel aan de positie waarin zij als kleine afzonderlijke subgroep verkeren, te moeten worden toegeschreven.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat de beschouwingen over de ontwikkeling van de moderne geestesgesteldheid in den regel een sterk globaal karakter hebben gedragen en weinig duidelijk hebben doen uitkomen, dat binnen een zelfde groter maatschappelijk geheel – bijv. binnen een bepaald volk – zich belangrijke verschillen kunnen voordoen ten aanzien van de tijd waarop en de mate waarin het modern-dynamisch denken in verschillende groepen doordringt. Zoals reeds werd opgemerkt, dringt het moderne denken slechts betrekkelijk langzaam van de hogere lagen van de samenleving naar de lagere door, terwijl regionaal gezien bepaalde gebieden eerder dit denken aanvaardden dan andere. Behalve de samenstelling van de betreffende bevolkingsgroep uit verschillende lagen schijnt hierbij de mate van sociale isolering, al dan niet samenhangende met geografische isolatie, een belangrijke rol te spelen.

Terugkerende naar het probleem van de geboortendaling, valt op te merken, dat de veronderstelling van het bestaan van een samenhang tussen de ontwikkeling van het modern-dynamische denken en de daling van de geboorten wel voor de hand ligt. De overgang van een stelsel van voortplanting,

waarin in het huwelijk de groei van het kindertal min of meer aan de natuur wordt overgelaten, naar een systeem, waarin bewust het aantal kinderen wordt beperkt – welke middelen of methoden men daarvoor dan ook aanwendt – betekent een belangrijke wijziging in het gedrag van de betrokken individuen. Men kan zich moeilijk voorstellen, dat men hiertoe komt, wanneer niet in belangrijke mate een bres is geschoten in het traditionalistische denken. Natuurlijk kan men zich ook een traditie voorstellen, waarvan beperking van het kindertal deel uitmaakt, maar in feite had men in ons land te maken met het bestaan van een stelsel, waarin dit niet het geval was en het loslaten hiervan betekent dus een belangrijke breuk met de traditie, waarvan moeilijk valt aan te nemen, dat deze op zichzelf stond.

Natuurlijk waren er uiterlijke, materiële omstandigheden, die in de richting van geboortenbeperking stuwden. We merkten reeds op, dat dit ten aanzien van de daling van het sterftecijfer geldt. Ook gebrek aan economische ontwikkelingsmogelijkheden, armoede en werkloosheid zijn op zichzelf krachten, waarvan men kan verwachten, dat zij geboortenbeperking in de hand werken en die dit onder bepaalde omstandigheden dan ook inderdaad doen. Maar de geschiedenis van de laatste eeuw heeft laten zien, dat deze factoren geen geboortendaling teweegbrengen, wanneer niet aan andere, blijkbaar meer fundamentele voorwaarden is voldaan. Er moet een innerlijke bereidheid aanwezig zijn om de beperking van het kindertal te aanvaarden en een eerste voorwaarde hiervoor is logischerwijze, dat men in het algemeen een bereidheid vertoont om een min of meer positieve houding tegenover verandering aan te nemen. Aan de andere kant dient te worden opgemerkt – zoals in het voorgaande reeds terloops geschiedde – dat het innerlijk aanvaarden van een bereidheid tot veranderen geenszins impliceert, dat iedereen die deze bereidheid vertoont, dezelfde verandering aanvaardt. Voor elk individu en elke groep, ook al is bij hen in principe dezelfde mate van bereidheid aanwezig verandering te accepteren, is de aanvaardbaarheid van elke concrete verandering toch weer afhankelijk van de omstandigheden, met name van de in hem levende waarden en van de sociale situatie en de materiële verhoudingen, waarin hij is geplaatst. Men kan het zó stellen, dat door het aanvaarden van het modern-dynamische cultuurpatroon een samenspel in actie trad van een reeks van factoren – ten dele reeds latent aanwezig – dat tot een van groep tot groep en van streek tot streek naar tempo en omvang variërende daling van het geboortencijfer leidde. Zo kon bijv. de levensbeschouwelijke verscheidenheid van ons volk, die als latente kracht bestond, eerst nadat het modern-dynamische cultuurpatroon was aanvaard, haar invloed in dit zich dan ontwikkelende spel der factoren doen gelden. Algemeen is echter, nadat eenmaal het traditionalistische denken achtereenvolgens in de verschillende delen van het land en bij de verschillende sociale groepen was doorbroken, de daling aanzienlijk geweest en dit mag men vermoedelijk wel

in de eerste plaats toeschrijven aan de sterke druk, die van de daling van het sterftecijfer uitging.

Is de hierboven gestelde verklaringshypothese juist, dan zal dat in de eerste plaats moeten inhouden, dat de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon in Nederland inderdaad van het noorden en westen is uitgegaan en het daarna geleidelijk in zuidoostelijke richting is opgeschoven. Het is vanzelfsprekend niet eenvoudig aan de hand van statistisch meetbare grootheden, die met de groei van het modern-dynamisch cultuurpatroon in verband gebracht kunnen worden, de waarschijnlijkheid van deze ontwikkeling exact aan te tonen. Wel zal ons straks nog blijken – het werd in ander verband reeds terloops opgemerkt – dat de regionale verscheidenheid in de daling van de sterfte in dezelfde richting wijst. Misschien zijn er nog andere mogelijkheden om met cijfermateriaal de gestelde hypothese te ondersteunen; ze werden echter in het beperkte kader van dit onderzoek nog niet geëxploreerd. Er is echter een overvloed van historisch, presociografisch en sociografisch materiaal, dat m.i. de globale juistheid van de gemaakte veronderstelling bevestigt. Het is een algemeen aanvaarde opvatting – en voor de vorige generatie nog een ervaringsfeit – dat de modernisering van Nederland in de 19de eeuw het eerst optrad in het westen en het noorden en pas later het zuiden en het oosten raakte. Verschillende historische oorzaken vallen hiervoor aan te wijzen. Wat het westen van het land betreft, is de vroege en sterke verstedelijking zeker van betekenis geweest. Wel dient men echter in aanmerking te nemen dat het twijfelachtig is of een te sterke en directe invloed van de stad op het omgevende platteland wel altijd een culturele groei van dit platteland bevordert. Er zijn aanwijzingen, dat bijv. in het bijzonder verstedelijkte Zuid-Holland juist door de grote invloed van de stad de groei van het moderne cultuurpatroon iets trager tot stand gekomen is dan in de kop van Noordholland²⁷. Op te merken valt overigens, dat in de eerste 75 jaren van de 19de eeuw de steden in het westen en trouwens ook in de rest van het land, een weinig bloeiend bestaan hebben geleid en hun culturele uitstraling vermoedelijk betrekkelijk gering is geweest.

Belangrijk is verder vermoedelijk, dat mede door de aard van de natuurlijke omstandigheden, in het westen en het noorden van het land een ontwikkeling van de landbouw in een min of meer eenzijdige richting zij het van de akkerbouw, zij het van de veeteelt – reeds vroeg zich voordeed en als gevolg daarvan het landbouwbedrijf daar al eeuwenlang in belangrijke mate in de markt- en geldeconomie is ingeschakeld. Hierdoor en verder door de goede transportmogelijkheden, die, zowel in het westen als in het noorden, de vele

²⁷ Volgens een nog niet gepubliceerde studie van A. J. Wichers. Hoe de onmiddellijke nabijheid van de stad en het voortdurende contact met de stedelingen tot een rem kan worden op de modernisering van denken en doen toonde J. G. Bakker aan in zijn scriptie: *Het oude consumptie-melkersgebied rondom de stad Groningen, 1955* (niet gepubliceerd).

waterwegen boden, zijn de contacten van het platteland met de buitenwereld daar van oudsher veel sterker geweest dan in het grotendeels zelfverzorgende, sterk geïsoleerde platteland van het oosten en het zuiden. Deze aanraking met de buitenwereld is, niet alleen wat vele van de Hollandse steden maar ook wat een groot deel van het eigenlijke platteland betreft, in sterke mate bevorderd door de deelneming in de zeescheepvaart. Het is algemeen bekend, dat in de kop van Noordholland de scheepvaart zijn invloed tot ver in het binnenland heeft doen gelden. Voor Groningen en Friesland geldt dit echter ook, zij het misschien niet in die sterke mate. Wat het platteland betreft, dient men er verder rekening mee te houden, dat het westen en vooral ook het noorden zich – in tegenstelling tot het oosten en het zuiden – kenmerkten door, voor Nederlandse verhoudingen, grote bedrijven. Hierdoor ontstond hier een stand van betrekkelijk welvarende en soms zelfs zeer welvarende boeren, waarvan een groot deel de nodige ontwikkeling had om deel te nemen in de geestelijke ontwikkeling van eigen tijd.

Hoe het zij, het behoeft hier niet nader te worden betoogd, dat in het westen van het land reeds aan het eind van de 18de eeuw een verandering in het denken – toen zich vooral hullende in het kleed van Rationalisme en Verlichting – zich baan brak. De wijze van beoefening van de vaderlandse geschiedenis in ons land brengt mee, dat minder bekend is, dat in het noorden – naar het schijnt min of meer onafhankelijk van het westen – zich eveneens een centrum ontwikkelde van waaruit het modern-dynamische cultuurpatroon zich verspreidde. Hoe bij de boeren van de kleigebieden in Groningen moderne denkbeelden zich vroeg en snel ontwikkelden, heb ik elders trachten te schetsen²⁸. Nadere studie zou dit moeten bevestigen, maar in overeenstemming met hetgeen hiervoor reeds werd opgemerkt, krijgt men de indruk, dat in het noorden in de ontwikkeling van moderne denkbeelden de steden zeker niet de leiding hebben genomen, ook al zal het technisch gezien, wel zo geweest zijn, dat de bronnen, waaruit men in eerste instantie zijn nieuwe denkbeelden putte, via de stad het platteland hebben bereikt. Het nieuwe geluid schijnt daar echter meer weerklink te hebben gevonden dan in de stad zelf.

Er is mij geen studie bekend, waarin systematisch de verspreiding van de nieuwe denkbeelden in het westen van het land wordt geschetst. Men moet echter wel aannemen, dat in de kop van Noordholland deze zich relatief snel en vroeg hebben ontwikkeld. De stichting van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in dit landsdeel en de vroegtijdige oprichting van departementen van deze Maatschappij in verschillende dorpen in Holland's Noorderkwartier, wijzen bijv. duidelijk in deze richting. Wat Zeeland betreft krijgt men o.a. uit

²⁸ E. W. Hofstee, *Het Oldambt*, deel I, 1937.

Bouman's boek over de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw²⁹ de indruk, dat daar in het begin van de 19de eeuw ook al een duidelijke verandering in de geesten viel te constateren.

Al met al mag men wel aannemen, dat omstreeks het midden van de vorige eeuw in het westen en het noorden van het land, ook – en misschien ten dele wel in het bijzonder – ten plattelande bij belangrijke lagen van de bevolking het modern-dynamisch denken in sterke mate was doorgedrongen. Toen in de volgende decennia, vooral als gevolg van de daling van het sterftecijfer, voortplanting en gezinsgrootte in een ander licht kwamen te staan, was daardoor een zodanige bereidheid tot het aanvaarden van nieuwe gedragspatronen aanwezig, dat een wijziging van het voortplantingspatroon in de richting van een bewuste beperking van het kinderaantal in het huwelijk niet afstuitte op een innerlijke weerstand tegen veranderingen in het algemeen.

Geheel anders lag de situatie in het oosten en zuiden van het land, hierbij inbegrepen de zandgebieden in Groningen en Friesland en het rivierengebied in Gelderland. Wie leest wat de „drie podagristen”, die omstreeks 1840 hun voettochten door Drente hielden, vertellen over de Drentse boeren en het Drentse platteland van toen³⁰, kan zich nauwelijks voorstellen, dat deze nog volkomen in de traditionalistische sfeer levende boeren op nog geen 100 kilometer afstand woonden van de toen reeds sterk in het modernisatieproces betrokken Groninger boeren, zoals bijv. J. F. Zijlker³¹ die in 1843 beschreef. Hoe nog gedurende de gehele 19de eeuw de traditionele Drentse maatschappij zich verzette tegen de moderniserende „westerse” invloeden heeft Prakke op boeiende wijze in zijn „Deining in Drenthe”³² geschreven. De presociografische literatuur over de zandgronden van Gelderland en Overijssel geeft ons hetzelfde beeld van een agrarische maatschappij, die tot diep in de 19de eeuw nog in hoofdzaak zich richtte naar de traditie; eerst tegen het einde van die eeuw vallen de eerste symptomen te constateren van een beginnende verandering, die daarna in korte tijd het karakter van de samenleving grondig zou veranderen. Het langst heeft ongetwijfeld het traditionalistische cultuurpatroon zich op de Oostbrabantse en Noordlimburgse zandgronden gehandhaafd. Barentsen's boek over het oude Kempenland³³, dat is gebaseerd op zijn ervaringen in dit gebied in het begin van deze eeuw, laat ons een maatschappij zien, waarin verandering nog nauwelijks was doorgedrongen en het verleden nog bijna volkomen de maatstaven leverde voor het gedrag in het heden.

²⁹ P. J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de 19de en 20ste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, 1854-1943*, 1946.

³⁰ *Het boek der Podagristen*, Bloemlezing, 1947.

³¹ J. F. Zijlker, *De Groninger landbouwer en zijn vak*, 1843.

³² H. J. Prakke, *Deining in Drenthe*, 1951.

³³ *Het oude Kempenland*.

De positie van Brabant in de culturele ontwikkeling is wel bijzonder interessant. Het is, althans wat het grootste deel betreft, vermoedelijk langer van de in het land als geheel en in de gehele westerse wereld gaande zijnde ontwikkeling afzijdig gebleven dan enig ander deel van Nederland. Tegenover het noorden van het land, tegenover „Holland”, heeft het lang een zekere afweershouding aangenomen, die men misschien eerder uit zijn vroegere positie als generaliteitsland dan uit zijn gesloten katholiek karakter moet verklaren, al heeft het één het ander ongetwijfeld versterkt. In tegenstelling met verschillende andere katholieke grensgebieden, zoals Zeeuws-Vlaanderen en delen van Zuid-Limburg, had het, als gevolg van het dun bevolkte en grotendeels woeste grensgebied, weinig contact met Belgische cultuurcentra van betekenis en het behield daardoor lang zijn oude karakter.

Dit geldt niet voor het westen van Brabant, dat vanouds het doorgangsgebied was tussen Holland en Antwerpen en Brussel. Zowel vanuit het noorden als vanuit het zuiden onderging het daardoor voortdurend culturele invloeden en het moderne cultuurpatroon heeft zich daar dan ook eerder en sneller ontwikkeld dan in het midden en vooral dan in het oosten van Brabant.

Eerst in de jongste tientallen jaren is de situatie snel veranderd. Van een achterstand in de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon in Brabant kan nauwelijks nog worden gesproken, met uitzondering misschien van enkele kleine gebieden in het oosten. Men kan zich afvragen in hoeverre hier sprake is van een uiteindelijk toch in sterkere mate doordringen van invloeden van buitenaf en in hoeverre van een interne ontwikkeling, zij het dan dat deze natuurlijk niet los staat van algemene geestelijke stromingen in het land en in de westerse wereld als geheel. Het wil mij voorkomen, dat voor het laatste gezichtspunt veel valt te zeggen. Brabant schijnt geleidelijk een min of meer zelfstandig cultureel uitstralingsgebied te worden, zoals van oudsher Holland en in mindere mate het noorden van het land dat was.

In een soortgelijke positie als Brabant – al was misschien de historisch-staatkundige situatie hier van minder betekenis – hebben lang de gebieden aan de oostelijke periferie van Gelderland en Overijssel verkeerd. Ver van de binnelandse uitstralingsgebieden in het noorden en westen en zonder contacten met cultuurcentra van betekenis over de grens, hebben ook zij betrekkelijk laat de invloed van de moderne ontwikkeling ondergaan.

Noord-Limburg, althans Noord-Limburg ten westen van de Maas, sluit zoals gezegd, aan bij Noord-Brabant. Limburg ten oosten van de Maas, met inbegrip van Zuid-Limburg heeft steeds vrij sterk onder invloed gestaan van het Beneden-Rijnse gebied en wat Zuid-Limburg betreft, onder invloed van Waals-België. Waarschijnlijk heeft dit ertoe geleid, dat ten dele het modern-dynamische cultuurpatroon in Limburg ten oosten van de Maas eerder is doorgedrongen dan in het oosten van Brabant, ook al lag Limburg t.o.v. het

Hollandse uitstralingsgebied dan nog meer perifeer dan Brabant. In de ontwikkeling van de geboortenfrequentie toont Limburg beoosten de Maas dan ook een ietwat van Brabant afwijkend patroon.

Het globale beeld van de historische ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon in Nederland in zijn regionale aspecten maakt dus de hypothese van het verband tussen de ontwikkeling van dit cultuurpatroon en de ontwikkeling van de moderne geboortendaling zeer wel aanvaardbaar, al zou natuurlijk veel onderzoek in onderdelen noodzakelijk zijn om ook in detail een bevestiging van deze hypothese te vinden.

Het aantrekkelijke van deze hypothese is, dat ze alle ruimte laat voor het introduceren van allerlei bijzondere verklarende factoren, die speciale aspecten van de ontwikkeling in bepaalde groepen begrijpelijk kunnen maken. We merkten reeds op, dat ze zeer wel is te verenigen met het aanvaarden van een vertragende, eventueel versnellende werking, die van bepaalde godsdienstige opvattingen uitgaat, al blijkt in de praktijk deze invloed niet van beslissende betekenis te zijn.

Ook de relatief snelle ontwikkeling van de geboortendaling in de steden, na een aarzelend begin, valt er geheel in te passen. In de steden immers kon, nadat het eenmaal bij bepaalde lagen van de bevolking vaste voet had gekregen, het moderne cultuurpatroon, door de aard van de stedelijke samenleving zich in de betreffende laag sneller verspreiden, dan op het platteland; secundair werd in de steden door de relatief sterke ontwikkeling van de onkerkelijkheid deze snelle ontwikkeling van de geboortendaling misschien bevorderd.

Geheel begrijpelijk ook is, uitgaande van deze hypothese, dat de geboortendaling zich het eerst ontwikkelt aan de top van de maatschappelijke ladder en geleidelijk naar de lager in de sociale hiërarchie geplaatste groepen afdaalt. Het is door het betrekkelijk laat binnendringen van het modern-dynamische cultuurpatroon in deze lagere bevolkingslagen, dat zich daar tussen het agrarisch-ambachtelijke en het moderne voortplantingspatroon het patroon van de proletarische tussenfase inschuift, als door de ontwikkeling van het kapitalisme grote aantallen arbeiders hun bestaanszekerheid verliezen en het streven om door niet of laat trouwen een verzekerd bestaan op te bouwen, zijn zin verliest.

Het is misschien gewenst in verband met de vraag aangaande het verband tussen de ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon, de economische ontwikkeling en de ontwikkeling van de geboortendaling die zojuist weer aan de orde kwam, op de aan de geboortendaling voorafgaande golf van stijgende geboorten even iets verder in te gaan. Zoals hiervoor reeds werd aangeduid en elders is betoogd³⁴ geven de landelijke cijfers voor de periode

³⁴ Hofstee, „Regionale verscheidenheid...enz.”.

1850-1875 maar een zeer verzwakt beeld van de betekenis van de invloed van de proletarische tussenfase voor de tijdelijke stijging van het geboortecijfer in de tweede helft van de 19de eeuw. Tussen de verschillende landsdelen bestaan zulke belangrijke faseverschillen in de ontwikkeling van deze stijging en de daarop volgende daling, dat ze elkaar in de tweede helft van de 19de eeuw, wat het land als geheel betreft, grotendeels opheffen. Onderzoekt men echter de ontwikkeling voor de verschillende gebieden afzonderlijk, dan valt duidelijk op, dat in het algemeen daar waar in 1850 het geboortecijfer nog laag was, geboortenstijging en geboortendaling als het ware achter elkaar aangeloven. Enigszins blijkt dit reeds uit de hier afgedrukte gekleurde kaarten, maar nog duidelijker komt dit voor den dag als men de cartogrammen van de vijfjaarlijkse gemiddelden van het geboortecijfer per gemeente in de tweede helft van de 19de eeuw, die mij bij het onderzoek ter beschikking stonden, vergelijkt. Het was niet mogelijk al dit kaartmateriaal te publiceren, maar ter illustratie is afgedrukt de kaart betreffende het geboortecijfer in de periode 1891-1895 (kaart 5). Men ziet daarop o.a. dat dan in het westen van Brabant, dat enige tientallen jaren eerder zich nog kenmerkte door een relatief laag geboortecijfer, dan een vrij hoog geboortecijfer heeft³⁵, terwijl het oosten zich in het algemeen nog kenmerkt door lage cijfers. Vergelijkt men deze kaart met kaart 4 dan valt het sterk op, dat vrijwel hetzelfde gebied dat zich in het begin van de negentiger jaren kenmerkte door een achterstand in de *stijging* van het geboortecijfer, zich een kwart eeuw later kenmerkt door een achterstand in de *daling*. In het algemeen volgt de stijging, die aan de daling voorafgaat naar het schijnt vrijwel hetzelfde patroon als de daling; ook zij schijnt zich van noordwest naar zuidoost te bewegen. Natuurlijk komt het beeld minder duidelijk voor den dag dan bij de geboortendaling, omdat een groot deel van het land zich omstreeks 1850 al kenmerkte door hoge geboortecijfers. Maar in Noord-Brabant bijv. vertoont zich het geleidelijk verplaatsen van de hoge geboortecijfers van west naar oost voorafgaande aan de later in dezelfde richting verloopende daling, zoals uit de zojuist genoemde gegevens blijkt, op een bijzonder fraaie wijze. Ook verschillende gebieden in het oosten van het land en op de zandgronden van Groningen en Friesland, waar de geboortendaling laat optreedt, tonen deze geleidelijke stijging van het geboortecijfer in de tweede helft van de 19de eeuw, voorafgaande aan de daling, zeer duidelijk.

Misschien zal men zich afvragen, of deze afwisseling van stijging en daling ook niet samenhangt met het optreden en weer wegebben van de grote landbouwcrisis aan het einde van de vorige eeuw, die vooral op de zandgronden overging in een periode van snelle ontwikkeling van het kleine bedrijf, leidende tot een toeneming van het aantal bestaansmogelijkheden. Er is geen twijfel aan,

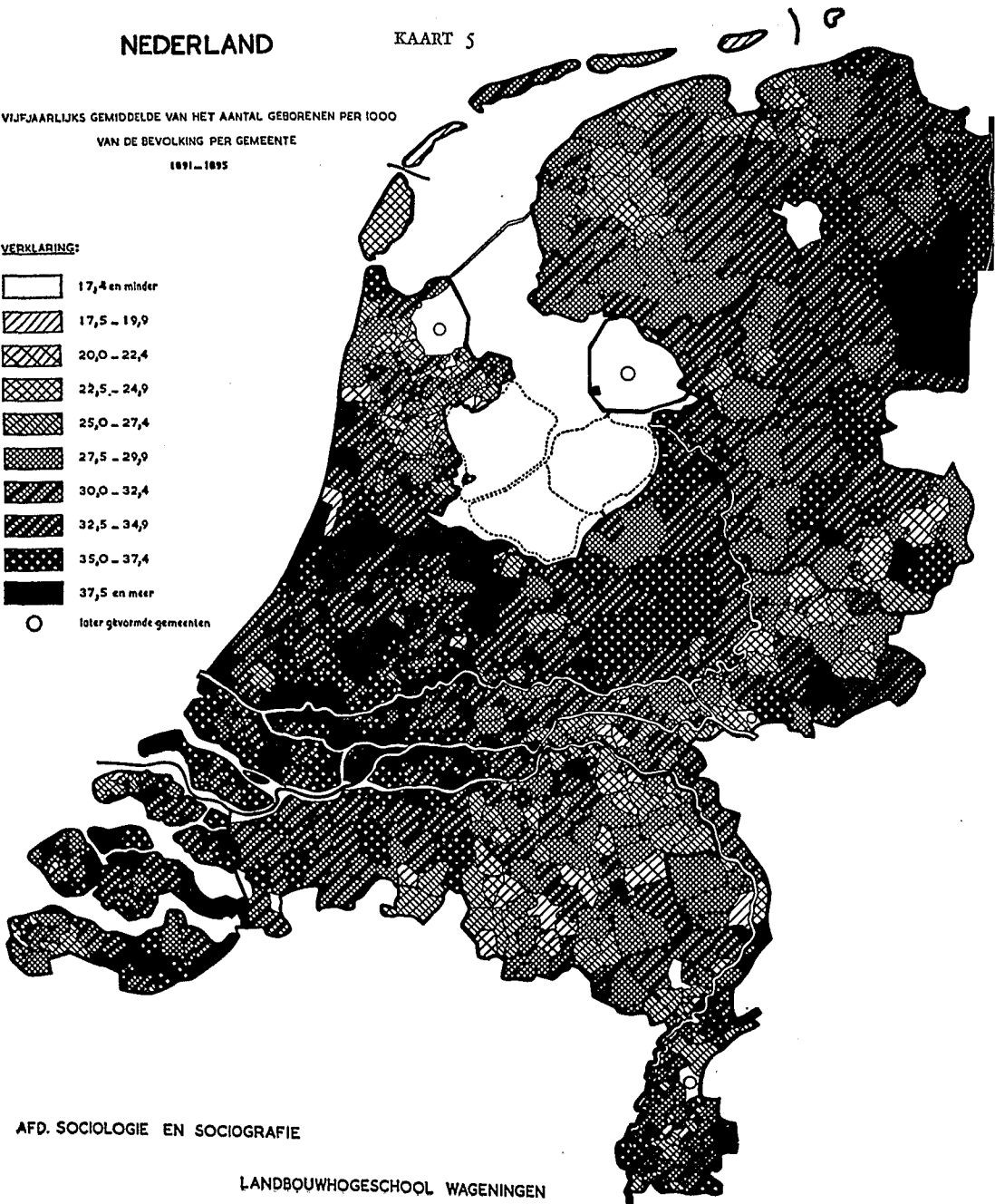
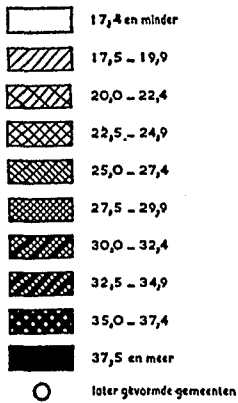
³⁵ Zie de kaarten bij Hofstee, „Regionale verscheidenheid...enz.”.

NEDERLAND

KAART 5

VIJFJAARLIJKS GEMIDDELDE VAN HET AANTAL GEBORENEN PER 1000
VAN DE BEVOLKING PER GEMEENTE
1891-1895

VERKLARING:

dat de ontwikkeling van de economische toestand de bevolkingsontwikkeling in het toen nog sterk agrarische Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw in belangrijke mate heeft beïnvloed. De na 1875 tijdelijk optredende daling van het percentage gehuwde vrouwen van 15-45 jaar (zie tabel 5) die tot een laagtepunt voor het land als geheel in de periode 1891-1895 leidde, moet, zoals reeds werd opgemerkt, worden toegeschreven aan de slechte economische toestand in de landbouw, die het gevolg was van het optreden van de grote landbouwcrisis. Ook de bijzonder snelle daling van de huwelijksvruchtbaarheid, die na 1875 (zie tabel 6) vooral in de provincies Groningen, Friesland en Zeeland optrad, mag men zeker ten dele met de landbouwcrisis in verband brengen. Opvallend is ook, dat de sterk agrarische „buitenprovincies” in de tien jaren na het dieptepunt in 1891-1895 een duidelijke stijging van het percentage gehuwde vrouwen vertonen, terwijl dit in de sterker geïurbaniseerde provincies ongeveer op hetzelfde niveau blijft.

Toch is het geenszins zo, dat voor het totale beeld van de ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland de conjuncturele ontwikkeling in de agrarische bedrijfstak van doorslaggevende betekenis zou zijn. De verschuiving van noordwest naar zuidoost, eerst van de stijging van de geboorten, daarna van de daling, zet zich in wezen onafhankelijk van de conjunctuur in de landbouw voort. Deze veroorzaakt slechts enerzijds een tijdelijke remming, anderzijds een tijdelijke versnelling van de in gang zijnde beweging. In de westelijke en noordelijke provincies gaat de omstreeks 1875 begonnen daling van het geboortencijfer ook na 1895 door, zij het, dat in de sterk agrarische provincies, zoals Zeeland en Groningen, na 1895 tijdelijk een zekere vertraging in de dalende tendentie optreedt. In de oostelijke en zuidelijke provincies komt echter na 1895 een volledig herstel van het peil van geboortencijfers, zoals dat voor de crisis was, tot stand en in Noord-Brabant en Limburg wordt omstreeks de eeuwwisseling zelfs een hoger niveau bereikt dan ooit tevoren. Vergelijkt men cartogrammen van het geboortencijfer per gemeente in de periode 1876-1880 en die in de periode 1891-1895, dan is, ondanks een wat lager algemeen niveau in het oosten en het zuiden, een voortkruipen van de hogere geboortenfrequentie naar het zuidoosten toch nog te constateren, terwijl anderzijds in het westen en het noorden de geboortendaling blijkbaar in volle sterkte heeft ingezet.

Is dus het antwoord op de vraag, waarin de opeenvolgende golven van hoge en lage geboortencijfers hun oorsprong vinden, niet te vinden in de conjunctuurbewegingen en laat, wat de ontwikkeling van de geboortendaling betreft, de hypothese van het verband met de regionale ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon zich geheel handhaven, een volledig antwoord op de vraag, waarmee ik mij elders reeds heb beziggehouden⁸⁶,

⁸⁶ Hofstee, „Regionale verscheidenheid...enz.” en „De landbouw en de migratie”.

welke de oorsprong is geweest van de stijging van de geboorten in de agrarische gebieden in het oosten en het zuiden, voorafgaande aan de geboortendaling, is door hetgeen in het voorgaande werd opgemerkt nog niet geheel gegeven. Voor het noorden en het westen is, zoals trouwens reeds werd opgemerkt, het ontstaan van een hoog geboortencijfer ten plattelande, behalve uit bijzondere factoren, zoals de opvallend hoge sterfte in het westen van het land⁸⁷, uit de gestelde hypothesen niet moeilijk te verklaren. Daar heeft men in het algemeen te maken met een vrij omvangrijke klasse van landarbeiders. Een belangrijk aspect van het doordringen van de modern-dynamische denkwereld bij de boerengroep was het ontstaan van een kapitalistische mentaliteit en de ontwikkeling van een kapitalistische bedrijfsvoering. Hierdoor proletariseerde de landarbeidersgroep in belangrijke mate. Deze proletarisering geeft weer de verklaring voor het ontstaan van het patroon van huwelijk en voortplanting van de proletarische tussenfase en de daarmee gepaard gaande verhoging van de geboortenfrequentie. Voor de zandgronden in het oosten en het zuiden echter gaat deze verklaring niet zonder meer op. Daar wordt en werd in het algemeen de landbouw bedreven in kleine gezinsbedrijven zonder gehuurd personeel. Voor zover men vreemden in dienst had, waren dit grotendeels boerenzoons die als knecht bij een andere boer werkten. Van een proletarisering van een landarbeidersgroep kan hier dus niet of nauwelijks worden gesproken. Hoe kan dus dan toch de ontwikkeling van een hoog geboortencijfer en in het bijzonder ook de geleidelijke verschuiving naar het zuidoosten hiervan, worden verklaard?

In de eerste plaats zij opgemerkt, dat, in tegenstelling tot het westen en het noorden, in het zuiden en het oosten in het algemeen de steden en de min of meer geïndustrialiseerde landelijke gebieden in de ontwikkeling van de hoge geboortencijfers en daarna eveneens in de ontwikkeling van de daling een merkbare voorsprong hebben op het agrarische platteland. Plaatsen als Bergen op Zoom, Roosendaal, Tilburg, 's-Hertogenbosch, Oss, Eindhoven, Helmond, Nijmegen, Arnhem, Winterswijk, Enschede, Hengelo en Almelo en ook het industriegebied langs de Oude IJssel, tonen in de tweede helft van de 19de eeuw eerst meestal duidelijke hogere geboortencijfers dan hun omgeving en gaan daarna in de daling in den regel vooraan. Dat, in tegenstelling met het westen en het noorden, de sociale structuur van het platteland voor een proletarisering en daarmee voor een ontwikkeling van een tijdelijk hoger geboortencijfer minder vatbaar was dan de steden, demonstreert zich dus wel duidelijk.

Voor het feit, dat ten slotte het platteland toch mee ging doen in de

⁸⁷ Over de invloed van de hoge sterftecijfers op de geboortencijfers in het westen, zie Hofstee, „Regionale verscheidenheid... enz.”.

beweging naar hogere geboortencijfers, laten zich verschillende „technische” redenen aanvoeren. In de eerste plaats werden steeds meer plattelandsgemeenten tot op zekere hoogte in de industrialisatie betrokken, doordat de textielindustrie en verschillende andere industrieën in toenemende mate pendelarbeiders uit de agrarische omgeving tot zich trokken. Hierdoor werd het steeds minder noodzakelijk voor kinderen uit het agrarische milieu om ongetrouwd op de boerderij te blijven, terwijl, doordat een verlaging van de huwelijksleeftijd optrad, ook de huwelijksvruchtbaarheid steeg. In de tweede plaats leidden de technische ontwikkelingen in de landbouw sedert het einde van de 19de eeuw ertoe, dat, in het bijzonder op de zandgronden, het aantal bestaansmogelijkheden in de landbouw snel toenam, zodat een groter aantal boerenzoons een bestaan als boer kon vinden, en dus kon trouwen, resp. vroeger trouwen. In de derde plaats had de opkomst van de industrie en in het algemeen de toenemende werkgelegenheid in de niet-agrarische bedrijfstakken ten gevolge, dat steeds meer plattelanders naar de stad migreerden. Hierdoor verminderde het aantal ongehuwde volwassenen op de boerderijen en daarmee de druk die door het hoge percentage ongehuwden op het geboortencijfer werd uitgeoefend. Ten slotte leidde de verhoogde welvaart ten plattelande tot een behoefte aan een betere verzorging. Als gevolg hiervan boden de middenstandsberoepen nieuwe uitwijkmogelijkheden voor boerenzoons d.w.z. nieuwe mogelijkheden om te trouwen en een gezin op te bouwen.

Achter deze technische redenen liggen echter andere oorzaken, die in het cultuurpatroon van de bevolking hun oorsprong vinden. De overgang van boeren of boerenzoons naar de industrie – vooral wanneer deze met migratie gepaard gaat – betekent een sociale verandering en het eist een belangrijk besluit om hiertoe te komen. Het is genoegzaam bekend hoe groot de innerlijke weerstand van de agrarische bevolking hiertegen dikwijls is. Iets soortgelijks geldt t.a.v. het aanvaarden van nieuwe landbouwmethoden. Ook hiervoor is een innerlijke bereidheid nodig om tot het aanvaarden hiervan over te gaan³⁸. Kortom, de mate waarin de zich voordoende economische mogelijkheden, die de basis konden leggen voor een verhoogd geboortencijfer werden gerealiseerd, was afhankelijk van de mate, waarin in de agrarische gebieden op de zandgronden het modern-dynamisch cultuurpatroon doordrong. Dat dus de stijging van de geboorten als eerste demografische uiting van het doordringen van het modern-dynamisch cultuurpatroon in haar ontwikkeling dezelfde regionale weg volgde als daarna de geboortendaling – de volgende consequentie van het overnemen van dit cultuurpatroon – wordt op deze wijze, ook wat de zandgronden betreft, begrijpelijk.

³⁸ Zie o.a. verschillende publikaties van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.

Het voorgaande samenvattende komen we tot de conclusie, dat het proces van de moderne geboortendaling, zoals zich dat in Nederland in het bijzonder sinds ongeveer 1880 heeft voortgedaan, in zijn regionale ontwikkeling primair wordt beheerst door de mate waarin en het tijdstip waarop het modern-dynamische cultuurpatroon in de verschillende delen van het land doordringt. Daar het ook de snelheid van het doordringen van dit moderne cultuurpatroon in de verschillende maatschappelijke groepen is, die in de eerste plaats de verschillen in de ontwikkeling van de geboorten in de verschillende maatschappelijke lagen heeft bepaald, hangt de geboortendaling als geheel in deze periode ten nauwste samen met de groei van deze verandering van het cultuurpatroon in onze samenleving, al zijn daarnaast ongetwijfeld ook andere invloeden werkzaam geweest.

Misschien zal men de vraag stellen, welk verband de geschetste ontwikkeling heeft met de enigszins uitzonderlijke positie, die Nederland wat betreft de hoogte van zijn geboortencijfer in de westerse wereld lange tijd heeft ingenomen. Een uitvoerige vergelijking van de ontwikkeling in het buitenland met die in Nederland werd in het kader van deze bijdrage niet gemaakt. Er moge echter aan worden herinnerd, dat Van Heek³⁹ reeds vaststelde, dat indien men het geboortencijfer van de niet-katholieken in Nederland vergelijkt met dat van landen, die sociaal en economisch sterk met Nederland overeenkomen, zoals Denemarken en Noorwegen, Nederland weinig opvallends vertoont. In het voorgaande hebben we trachten duidelijk te maken, dat de vertraging in de daling van het geboortencijfer, die wij bij de katholieken als geheel aantreffen, feitelijk maar in beperkte mate met het katholieke geloof als zodanig samenhangt, maar in de eerste plaats moet worden gezien als een gevolg van het vertraagde doordringen van het moderne cultuurpatroon in de katholieke zandgebieden in het zuidoosten van Nederland. Zonder de betekenis van de andere door Van Heek naar voren gebrachte factoren te willen ontkennen, meen ik, dat het in de eerste plaats aan het „generaliteitslanden-complex” en aan de geïsoleerde ligging van een groot deel van Noord-Brabant en delen van Limburg t.o.v. buitenlandse cultuurcentra moet worden toegeschreven, dat het geboortencijfer van de Nederlandse katholieken en daarmee dat van Nederland als geheel zo lang hoog is gebleven.

Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat de merkwaardige economisch-geografische opbouw van Nederland ertoe heeft geleid, dat in de tijd van de Republiek en nog lang daarna, het economische en ook het culturele zwaarte-

³⁹ *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, in het bijzonder de Engelse samenvatting, blz. 190. Wel dient hierbij te worden opgemerkt, dat de provincie Groningen, die Van Heek vergelijkt met Jutland, niet representatief is voor het niet-katholieke Nederland. In Groningen werken bijzondere oorzaken, die daar het geboortecijfer tot een opvallend laag peil hebben doen dalen. Meer overtuigend is de vergelijking van de steden (zie Van Heek, p. 37).

punt van Nederland in sterk overwegende mate in het westen en ten dele ook in het noorden heeft gelegen, waardoor in het algemeen de zandgronden in het oosten en het zuiden lang in relatief geringe mate door de veranderingen in het cultuurpatroon in de westerse wereld werden geraakt.

Het proces van het doordringen van het moderne cultuurpatroon begint echter meer en meer zijn overheersende betekenis als factor in de ontwikkeling van de geboortendaling te verliezen. Dit betekent niet, dat dynamisch denken bij iedereen en overal in dezelfde mate ingang heeft gevonden. Zoals onderzoek heeft laten zien, is dit niet het geval. Steeds minder echter gaat het het gedragspatroon van groepen als geheel bepalen. Steeds meer wordt overal het moderne denken in wezen normatief. T.a.v. de ontwikkeling van de geboortencijfers betekent dit, dat een steeds grotere egalisering optreedt tussen de verschillende delen van het land en tussen de verschillende sociale groepen. In verschillende opzichten zal vermoedelijk het doorwerken van het moderne cultuurpatroon nog tot een verdergaande egalisering leiden. Zo is wat de regionale verschillen betreft wel te verwachten, dat de geboortenfrequentie in Noord-Brabant, vooral die in het oosten van deze provincie, in vergelijking met andere landdelen nog verder zal teruglopen, al kan het geboortencijfer in Noord-Brabant nog lang relatief hoog blijven, omdat het in zijn lage huwelijksfrequentie en zijn hoog percentage jeugdigen nog een belangrijke „reserve” heeft.

We staan aan het begin van een nieuwe periode in onze demografische geschiedenis, waarin de verschillen tussen de verschillende regionale en sociale groepen waarschijnlijk betrekkelijk gering zullen zijn en de verschillen die er zijn vermoedelijk teweeggebracht zullen worden door oorzaken, die in de afgelopen periode van secundaire betekenis waren of zich toen nog niet deden gelden. Zo zullen misschien verschillen in huwelijksfrequentie die een eeuw geleden het beeld van de geboortenfrequentie nog in de eerste plaats bepaalden, maar daarna relatief in betekenis afnamen als gevolg van de steeds meer overheersende betekenis van de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid, in de toekomst weer relatief grotere betekenis krijgen als factor voor de verklaring van de verschillen in geboortenfrequentie.

Misschien zal men zich afvragen wat in de naaste toekomst de betekenis zal zijn van de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid tussen de verschillende godsdienstige groepen. Al heeft men in het verleden de betekenis van de religieuze verschillen op zichzelf als oorzaak van de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid waarschijnlijk overschat, anderzijds valt niet te ontkennen, dat bijv. in katholieke gebieden, waar de geboortendaling reeds vroeg optreedt en aanvankelijk in hetzelfde tempo plaatsvond als bij andere bevolkingsgroepen soms naderhand in deze daling een zekere vertraging optrad, zodat het huidige peil van geboorten boven dat van de omgeving ligt. Dit geldt bijv. duidelijk voor West-Friesland, doch ook voor verschillende andere gebieden. We wezen er

echter reeds op dat dit verschijnsel zich bijv. wat het platteland betreft, in hoofdzaak tot tuinbouwgebieden schijnt te beperken. Zonder nader onderzoek is het moeilijk vast te stellen, hoe dit hogere geboortencijfer van de katholieke bevolkingsgroep in oude dalingsgebieden moet worden verklaard. In hoeverre bijv. de redenen, die Van Heek aanvoert voor het hogere geboortencijfer van de katholieken hier een rol spelen valt zonder meer niet te zeggen. Meijuffrouw Diels⁴⁰ vond, onafhankelijk van de vraag of geboortenbeperking al dan niet zedelijk toelaatbaar is, bij huwende katholieke meisjes meer sympathie voor een groot gezin, dan bij de niet-katholieken. Of hier echter sprake is van een min of meer blijvende houding dan wel van een nawerking van de feitelijke verhoudingen in het verleden en de van kerkelijke zijde verkondigde opvattingen, zoals zij die in hun jeugd hebben ervaren, blijft de vraag. Opmerkelijk was anderzijds, dat bij een onderzoek onder Wageningse studenten⁴¹ bleek, dat, in tegenstelling tot de andere levensbeschouwelijke groepen, de katholieke studenten een duidelijk minder groot gezin wensten dan dat van hun ouders. Voorlopig zullen de geboortencijfers van de katholieken nog wel iets hoger blijven dan die van niet-katholieken. Dat echter de verschillen nog wel geringer zullen worden dan ze nu al zijn, lijkt anderzijds ook wel waarschijnlijk, al was het alleen al wegens de te verwachten verdere relatieve daling van de geboorten-frequentie in oostelijk Noord-Brabant.

Het is aan de andere kant misschien ook van belang ons af te vragen wat de – naar alle waarschijnlijkheid – verder toenemende onkerkelijkheid voor invloed zal hebben op de ontwikkeling van het geboortencijfer. De analyse van de ontwikkeling in het verleden leerde ons, dat twee gebieden met een uitgesproken landelijke onkerkelijkheid, nl. noordoostelijk Groningen en in mindere mate zuidoostelijk Friesland, zich kenmerken door opvallend lage geboortencijfers, terwijl verder de grote steden een hoog percentage onkerkelijken aan een laag geboortencijfer paren. In andere gebieden bleek echter weinig van een samengaan van onkerkelijkheid en een bijzonder laag geboortencijfer. De situatie in zuidoostelijk Friesland en noordoostelijk Groningen – en men mag hieraan toevoegen, die in een stad als Amsterdam – geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat sterke geboortendaling, sterke onkerkelijkheid en politieke radicalisering alle drie consequenties zijn van een zelfde verschijnsel, nl. een vroege optredende, omvangrijke en intensieve proletarisering van de arbeidersklasse. Hoe diepgaand de proletarisering, hoe feller ook de afwijzing van het verleden door de arbeider, wanneer hij zich van zijn situatie bewust wordt en de mogelijkheid gaat zien deze te veranderen en te verbeteren. Tot dit verleden

⁴⁰ A. E. Diels, *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin* Deel I (1951) en Deel II (1953).

⁴¹ J. I. Nanninga en M. M. Zijlstra, *Onderzoek naar positie en levensorde van een aantal Nederlandse gezinnen*, 1960 (niet gepubliceerd)

behoort ook het geboortenpatroon van de proletarische tussenfase en tot de mogelijkheden van verbetering, die hij ziet, ook de beperking van het kindertal.

Van Heek merkt op, dat men de ontwikkeling van de geboortenfrequentie in een laat geïndustrialiseerd land als Nederland niet mag vergelijken met die in een vroeg geïndustrialiseerd land als Engeland. Het is de vraag of het hier in de eerste plaats gaat om de industrialisering als zodanig, of om de proletarisering. Het verschil is meer dan formeel. In de eerste plaats heeft proletarisering ook plaatsgevonden in agrarische gebieden en in de tweede plaats is de proletarisering niet alleen een kwestie van sociaal-economische, maar ook van mentale verhoudingen. In sommige gevallen, zoals de proletarisering van de landarbeiders in Groningen, was het mentale aspect vermoedelijk primair⁴². De ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon bracht bij de bovenlaag, zowel in de stad als op het platteland, opvattingen en denkbeelden teweeg, die deze steeds meer deden vervreemden van de lagere lagen van de bevolking, die in de oude gevoels- en denkwereld bleven leven⁴³. Bovendien vormden de nieuwe denkbeelden een goede voedingsbodem voor het economische liberalisme, dat de ondernemer een rechtvaardiging gaf voor het najagen van zijn eigen economische belang ook al ging dit ten detrimente van de arbeider. Het is opvallend, dat daar waar op de zandgronden reeds vroeg een industrialisatie optrad (Brabant, Twente) de verhoudingen tussen werkgever en werknemer „gemoedelijk” bleven, anders gezegd, als mentaal verschijnsel de proletarisering veel minder intensief was, dan in verschillende delen van het westen en het noorden. De veronderstelling ligt voor de hand dit toe te schrijven aan het laat doordringen van het modern-dynamische cultuurpatroon.

Indien de hier gemaakte veronderstelling juist is, zou men niet behoeven te verwachten, dat een voortgaande ontkerkelijking met een opvallende versterking van de geboortendaling gepaard zal gaan. Men zou deze eventuele ontkerkelijking immers niet meer kunnen zien als een reactie op de zojuist geschetste intensieve proletarisering, die thans feitelijk tot het verleden behoort. Om dezelfde redenen is al evenmin te verwachten, dat de snelle industrialisering, die thans in Nederland plaatsvindt een zelfde invloed op het geboortencijfer zal hebben als die welke Van Heek aan de industrialisering in Engeland toekent.

Wat het land als geheel betreft, lijkt alleen reeds als gevolg van onze leeftijdsopbouw een relatief hoog geboortencijfer in de naaste toekomst wel waarschijnlijk, al zullen de verschillen met de rest van de westerse wereld vermoedelijk niet opvallend zijn. Op langere termijn echter is een versnelling van de zeer geleidelijke daling, die thans optreedt, te verwachten. De duidelijke dalende tendentie van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer wordt thans nog

⁴² Hofstee, *Oldambt*.

⁴³ Dit is voor noordelijk Groningen duidelijk aan te tonen. Zie Hofstee, *Oldambt* en de daar geciteerde *Handelingen* van de Groninger Maatschappij van Landbouw en haar voorgangers.

gecompenseerd door de hogere huwelijksfrequentie. We wezen reeds op de bijzondere snelle stijging van het percentage gehuwde vrouwen in de periode na de oorlog. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat deze stijging in dit tempo zal voortgaan. Een aanwijzing hiervoor kan men misschien reeds vinden in het lagere niveau van het aantal huwelijken per 1000 van de totale bevolking over 1959 en 1960 in vergelijking met de daaraan voorafgaande jaren. Nu zal ongetwijfeld over enige jaren het huwelijkscijfer en daarmee, onder overigens gelijkblijvende omstandigheden, ook het geboortencijfer weer een stijging ondergaan als gevolg van het feit, dat de geboortengolf uit de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog de huwbare leeftijd bereikt. Hierdoor zal naar alle waarschijnlijkheid een verdere daling van het geboortencijfer enige vertraging ondervinden. Mocht echter, als de invloed van deze geboortengolf op de huwelijksfrequentie is uitgewerkt, het huwelijkscijfer zich op een niveau stabiliseren dat wat lager ligt dan dat in de eerste 10 à 15 jaar na de oorlog, dan zal de daling van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer zich duidelijker doen gevoelen dan tot nu toe het geval was. Bovendien zal dan waarschijnlijk het huwelijksvruchtbaarheidscijfer zelf een versnelde daling ondergaan. Het percentage jonggehuwden zal dan relatief verminderen waardoor, ook bij een constant blijven van het aantal kinderen per voltooid huwelijk, een daling van de huwelijksvruchtbaarheid op zal treden.

Beslissend voor de verdere ontwikkeling is echter de houding van de bevolking in de toekomst tegenover de vraagstukken van huwelijk, gezin en voortplanting. Juist nu in vrijwel elk huwelijk de gezinsgrootte een punt van bewuste overweging is geworden en dit in de naaste toekomst zeker zo zal zijn, is het voor de socioloog haast van nog groter belang geworden zich een beeld te vormen van de sociale factoren, die deze houding beïnvloeden dan vroeger het geval was.

3. *De ontwikkeling van de sterfte*

Kranten en radio plegen vrij regelmatig berichten te geven over de gezondheidstoestand en de omvang van de sterfte in Nederland in vergelijking met die in andere landen. In het algemeen is men er in Nederland dan vermoedelijk ook wel van overtuigd, dat wij er gunstig voorstaan, wat de relatieve omvang van de sterfte betreft. De onderstaande tabel geeft nog eens het verloop van de sterfte in de achter ons liggende periode en laat wel duidelijk zien hoeveel gunstiger de verhoudingen in betrekkelijk korte tijd zijn geworden.

We realiseren ons meestal niet, dat onze grootouders in hun leven de dood nog drie- à viermaal zo vaak ontmoetten dan wij. Het zou de moeite waard zijn voor sociologen en psychologen te onderzoeken, hoe deze verandering de houding van de mens tegenover leven en dood en zijn geestesgesteldheid in het algemeen heeft beïnvloed.

DE GROEI VAN DE NEDERLANDSE BEVOLKING

TABEL 7. Sterftecijfers in Nederland, 1850-1959. (Vijfjaarlijkse gemiddelden)

Periode	Gem. sterftecijfer	Periode	Gem. sterftecijfer
1851-1855	24,7	1906-1910	14,3
1856-1860	26,8	1911-1915	12,7
1861-1865	24,9	1916-1920	13,8
1866-1870	25,2	1921-1925	10,4
1871-1875	25,5	1926-1930	9,9
1876-1880	22,9	1931-1935	8,9
1881-1885	21,4	1936-1940	8,9
1886-1890	20,6	1941-1945	11,3
1891-1895	19,6	1946-1950	7,9
1896-1900	17,3	1951-1955	7,5
1901-1905	16,1	1956-1959	7,6

Bron: C.B.S. en Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool

Aan het slot van de beschouwingen over de geboorten merkte ik op, dat juist omdat de omvang van de geboorten zozeer afhankelijk is geworden van bewuste overwegingen, een onderzoek naar de sociale invloeden die zich t.a.v. de geboortenfrequentie doen gelden, zo bijzonder belangrijk wordt. Vanuit dit oogpunt gezien is de sterfte voor een socioloog bepaald een minder interessant verschijnsel dan de geboorten. We kunnen bij een bespreking van de sterfte als uitgangspunt nemen, dat de mens er instinctief toe neigt zijn leven zo lang mogelijk te rekken en dat hij slechts bij uitzondering zichzelf bewust de vraag gaat stellen, of hij zijn leven zal voortzetten of niet. De zelfmoord moge op zichzelf een interessant sociologisch vraagstuk zijn, uit het oogpunt van de totale sterfte is deze doodsoorzaak nauwelijks van belang. Slechts ongeveer één op de 100 sterfgevallen in Nederland kan – althans officieel – worden toegeschreven aan zelfmoord.

Hoewel de geestelijke houding van de Nederlandse bevolking t.o.v. de dood uiteenloopt en zeker ook niet in alle lagen van de bevolking en in alle gebieden dezelfde is – het zou zeker de moeite waard zijn dit te onderzoeken – heeft dit vermoedelijk voor de verklaring van de verscheidenheid in de sterfte weinig betekenis. Het is niet aan te nemen, dat de eventuele verschillen leiden tot belangrijke verschillen in de drang om het leven voort te zetten en in de wil om zich tegen de dood te verzetten⁴⁴.

⁴⁴ Men zou zich kunnen voorstellen, dat de zelfmoord een zich zichtbaar manifesterende uiting is van een bij veel grotere groepen van de bevolking bestaande relatief zwakke drang tot voortzetting van het leven, zich o.a. uitende in een bewuste of onbewuste verzwakking van de geestelijke weerstand tegen ziekten en andere bedreigingen van het leven. Indien dit het geval zou zijn, zou men verwachten, dat een hoog zelfmoordpercentage zou correleren met een relatief hoog sterftecijfer. Vergelijking van de regionale sterfte- en zelfmoordcijfers in Nederland en trouwens ook van de cijfers voor de verschillende westerse landen geven niet de minste grond voor deze veronderstelling.

Een andere reden, waarom de ontwikkeling van de sterfte voor de socioloog minder interessant is dan die van de geboorten, is de grote betekenis welke in de ontwikkeling van de sterfte, althans in de laatste 100 jaar, toekomt aan de groei van de medische wetenschap. Nu is natuurlijk de groei van de wetenschap in het algemeen en die van de medische wetenschap in het bijzonder, niet los te zien van de maatschappelijke ontwikkeling, maar dan van de maatschappelijke ontwikkeling in onze wereld als geheel. Wanneer we ons bezighouden met de ontwikkeling van het sterftcijfer in Nederland dan dient de socioloog in feite de stand van de medische wetenschap als een gegeven te aanvaarden. Mogelijkheden tot verklaring van bijzondere kenmerken van de sterfte in Nederland, uitgaande van het bijzondere karakter, dat de medische wetenschap in Nederland onder invloed van typisch Nederlandse verhoudingen zou hebben, zijn er nauwelijks. Uit de aard der zaak geldt dit nog in sterkere mate voor de kenmerken van de sterfte binnen bepaalde regionale en andere groepen van het Nederlandse volk.

Ten slotte dient nog te worden opgemerkt, dat in het verleden de fysisch-geografische omstandigheden van grote invloed zijn geweest op de hoogte van de sterfte. Hierbij ging het dus eveneens om factoren die buiten het gezichtsveld van de socioloog liggen. In de huidige fase van de ontwikkeling is in de westerse landen de fysisch-geografische component in het geheel van oorzaken die de omvang van de sterfte bepalen nauwelijks nog aan te wijzen, terwijl in de zg. onderontwikkelde landen de invloed ervan met de dag minder wordt.

Eén en ander neemt echter niet weg, dat invloeden van sociale aard van belangrijke betekenis zijn voor de omvang van de sterfte. Sociale factoren doen in belangrijke mate hun invloed op de sterftfrequentie gelden via de samenstelling der bevolking naar leeftijdsgroepen. Wanneer Nederland als geheel een opvallend laag sterftcijfer heeft, is dat voor een deel toe te schrijven aan de lage sterftkansen voor alle leeftijdsgroepen – anders gezegd aan de hoge gemiddelde levensduur – maar daarnaast vooral ook aan de in dit opzicht zo gunstige leeftijdsopbouw. Ook de meest gunstige sterftkansen waarborgen geen laag sterftcijfer als de leeftijdsopbouw dit niet in de hand werkt. Hoewel de leeftijdsopbouw van ons volk in dit opzicht ongunstiger wordt – tabel 8 laat zien, dat als gevolg daarvan het bruto-sterftcijfer aanzienlijk minder snel daalt dan het gestandaardiseerde sterftcijfer, uitgaande van een leeftijdsopbouw, zoals die in 1936 bestond – zijn we nog altijd vergeleken met de ons omringende landen sterk in het voordeel. Deze situatie is in de eerste plaats aan een relatief hoog geboortencijfer in de afgelopen tientallen jaren toe te schrijven, terwijl ondanks de toegenomen emigratie na de oorlog het vertrek naar het buitenland in het verleden te gering is geweest om de leeftijdsopbouw in belangrijke mate ten ongunste te beïnvloeden. Wat de sociale factoren betreft, die de geboortencijfers

DE GROEI VAN DE NEDERLANDSE BEVOLKING

TABEL 8. Bruto- en gestandaardiseerde sterftecijfers per 1000 inwoners, 1938-1959.

Jaar	Bruto-sterftecijfers			Gestand. sterftecijfers ¹		
	M	V	Totaal	M	V	Totaal
1938	8,69	8,37	8,53	8,51	8,21	8,35
1939	8,80	8,47	8,64	8,53	8,20	8,36
1940	10,49	9,28	9,88	10,15	8,92	9,53
1941	10,47	9,55	10,00	10,11	9,17	9,64
1942	10,18	8,85	9,51	9,79	8,46	9,12
1943	10,61	9,48	10,04	10,12	9,00	9,56
1944	12,65	10,92	11,78	11,99	10,31	11,15
1945	18,30	12,25	15,26	17,40	11,50	14,44
1946	8,87	8,14	8,50	8,09	7,41	7,75
1947	8,41	7,72	8,06	7,63	6,93	7,28
1948	7,76	7,03	7,39	6,98	6,26	6,62
1949	8,41	7,88	8,14	7,52	6,91	7,21
1950	7,72	7,23	7,47	6,81	6,29	6,55
1951	7,83	7,21	7,52	6,84	6,19	6,52
1952	7,59	7,05	7,32	6,52	5,94	6,24
1953	8,02	7,34	7,68	6,80	6,10	6,45
1954	7,90	7,04	7,47	6,59	5,74	6,16
1955	8,08	7,06	7,57	6,65	5,65	6,15
1956	8,23	7,29	7,76	6,71	5,73	6,21
1957	8,00	7,00	7,50	6,46	5,43	5,95
1958	8,07	6,98	7,52	6,45	5,32	5,88
1959	8,22	6,90	7,56	6,51	5,17	5,84

¹ Als standaardbevolking is de bevolking van Nederland in 1936 aangehouden.

Bron: C.B.S.

bepalen, hierover is in de voorafgaande paragraaf uitvoerig gesproken. Dat de buitenlandse migratie in deze bijdrage op zichzelf niet aan de orde zou komen, werd in het begin reeds meegedeeld. De geringe betekenis die ze heeft als factor ter verklaring van het sterftecijfer, is een reden te meer om de bespreking achterwege te laten.

Wel is het van belang er hier op te wijzen – o.a. in verband met hetgeen later aan de orde zal komen – dat als gevolg van de binnenlandse migratie de verschillende expulsiegebieden een uit het oogpunt van de sterfte ongunstige leeftijdsopbouw hebben gekregen. Tabel 9 geeft voor de provincies voor het jaar 1955-1956 de bruto- en de gestandaardiseerde sterftecijfers. Het blijkt wel, dat de wezenlijke verschillen in sterftekansen heel anders liggen, dan men op het eerste oog op grond van de bruto-sterftecijfers zou verwachten. Ten dele is dit een gevolg van de invloed van de binnenlandse migratie op de leeftijdsopbouw.

Al is dus de leeftijdsopbouw van belangrijke betekenis, daarnaast blijven de

TABEL 9. Bruto- en gestandaardiseerde sterftecijfers per 1000 inwoners voor de provincies, 1955-1956.

Provincie	Bruto-sterftecijfers	Gestandaardiseerde sterftecijfers ¹
Groningen	8,39	7,12
Friesland	8,83	7,21
Drenthe	6,90	7,09
Overijssel	7,60	7,84
Gelderland	7,74	7,66
Utrecht	8,05	7,84
Noordholland	8,10	7,67
Zuid-Holland	7,58	7,40
Zeeland	8,88	7,01
Noord-Brabant	6,79	8,21
Limburg	6,93	8,68
Nederland	7,66	7,66

¹ Als standaardbevolking is de bevolking van Nederland op 31 dec. 1955 aangehouden.

Bron: C.B.S.

reeds genoemde verschillen in sterftekansen, dus in gemiddelde levensduur bestaan. Het is bekend, dat ons land als geheel zich onderscheidt door een bijzonder hoge gemiddelde levensduur, in vergelijking met andere volkeren. Tabel 9 laat echter wel zien, dat de verschillen in werkelijke sterftekansen, die er tussen de verschillende gebieden in Nederland bestaan, nog steeds niet zijn te verwaarlozen. Het gestandaardiseerde sterftecijfer in Limburg lag bijv. in 1955-1956 in Limburg ruim 20% hoger dan in de drie noordelijke provincies.

Zoals in het voorgaande werd betoogd, lijkt het juist ervan uit te gaan, dat de wil tot leven overal even sterk is, terwijl wij er verder vanuit mogen gaan, dat gezien de moderne communicatiemiddelen theoretisch het medische weten en kunnen in gelijke mate ter beschikking staat van de gehele wereld. Nemen we verder aan dat de fysisch-geografische factoren – althans wat de westerse wereld betreft – geen rol van betekenis meer spelen bij het bepalen van de omvang van de sterfte, dan wordt, als we de leeftijdsopbouw van de bevolking buiten beschouwing laten, de omvang van de sterfte bepaald door de algemene levensomstandigheden van de bevolking en de mate waarin de medische en hygiënische zorg, zoals deze op grondslag van de moderne medische wetenschap kan zijn, deze bevolking bereikt.

De algemene levensomstandigheden van een bevolkingsgroep en de mate waarin zij de technisch mogelijke medische en hygiënische zorg ook inderdaad ontvangt, zijn natuurlijk geen zaken, die geheel los van elkaar staan. Beide zijn sterk afhankelijk van de economische toestand, waarin de betreffende bevolkings-

groep zich bevindt. Huisvesting, kleding, voeding, drinkwatervoorziening, riolering, maar ook medisch onderzoek, medicamenten, speciale vormen van behandeling, verpleegstershulp, zij alle kosten geld.

Hierbij dienen echter twee opmerkingen te worden gemaakt. In de eerste plaats dient erop te worden gewezen dat in dit geval niet alleen het gemiddelde nationale inkomen per hoofd van de bevolking, maar ook de spreiding van dit inkomen over de verschillende sociale lagen en de eventuele correctie, die op deze spreiding door overheidsmaatregelen wordt aangebracht, van belang zijn. Met name de mate, waarin de overheid, zij het door een verzekeringsstelsel, zij het door directe uitkeringen uit de schatkist, de rechtstreekse gezondheidszorg en het scheppen van voor de gezondheidstoestand gunstige levensomstandigheden bevordert, is in dezen van bijzonder veel betekenis.

In de tweede plaats moge worden opgemerkt; dat blijkbaar t.a.v. de gezondheidszorg de wet van de afnemende meeropbrengst zich in hoge mate doet gevoelen. De laatste jaren hebben laten zien, dat bij een juiste politiek van de zijde van de overheid, hierbij eventueel gesteund door internationale organen, het mogelijk is in zg. onderontwikkelde landen, die een zeer hoog sterftecijfer vertoonden, door middel van massale maatregelen op het gebied van hygiëne, inenting, de toediening van geneesmiddelen etc. dit sterftecijfer in korte jaren tot een redelijk peil terug te drukken. Wil men dan echter de sterfte verder terugbrengen tot een peil, zoals dat in de in dit opzicht meest ontwikkelde westelijke landen is bereikt, dan zal dit vermoedelijk niet gelukken, zonder belangrijk grotere investeringen in het medisch-hygiënische apparaat en zonder veel hogere materiële en personele uitgaven voor gezondheidszorg in het algemeen, terwijl hiervoor ook een aanzienlijke verbetering in de algemene levensomstandigheden van de bevolking wel noodzakelijk zal blijken. Om het concreet uit te drukken, de stap van de situatie, zoals die thans nog in India bestaat naar een toestand, zoals in Ceylon, dat zich kenmerkt door een in korte tijd zeer sterk gedaald sterftecijfer, is vermoedelijk gemakkelijker dan de stap van de huidige toestand in Ceylon naar verhoudingen, zoals die in dit opzicht thans voor Nederland kenmerkend zijn.

Ongetwijfeld is de stijgende welvaart in Nederland in de laatste tientallen jaren dan ook van belangrijke betekenis geweest voor de verlaging van het sterftecijfer. De verschillen tussen de verschillende welvaartsklassen, wat de hoogte van de sterfte betreft, tenderen tot afnemen en men mag dit zeker in verband brengen met de algemene welvaartsstijging. Zeker heeft ook de steeds verder gaande activiteit van de overheid op het terrein van de rechtstreekse bevordering van de volksgezondheid o.a. door de verplichte aansluiting bij de ziekenfondsen, hierbij een belangrijke rol gespeeld. Jammer genoeg kunnen we, wat dit laatste betreft, pas een beeld krijgen van het effect hiervan uit de resultaten van de volkstelling 1960, die vermoedelijk, evenals de uitkomsten van de

volkstelling 1947, verschillende belangrijke gegevens aangaande de ontwikkeling van de sterfte naar sociale groep zullen bevatten.

Mede door het ontbreken van voldoende gegevens is het, zeker voor een leek op medisch gebied, moeilijk uit te maken of een land als Nederland door nog meer uit te geven voor de directe gezondheidszorg en door een verbetering van de algemene levensomstandigheden van de bevolking zijn sterftcijfer nog belangrijk zou kunnen drukken, wanneer we nieuwe mogelijkheden welke door verdere ontdekkingen op medisch gebied zullen worden geopend, een ogenblik buiten beschouwing laten. Men krijgt echter de indruk, dat dit nauwelijks het geval is. Een hoger nationaal inkomen zonder meer is hiervoor zeker geen garantie; de landen in de westerse wereld met een hoger nationaal inkomen per hoofd van de bevolking dan Nederland, vertonen tot nu toe geen hogere en soms zelfs een niet onbelangrijk lagere gemiddelde levensduur dan het Nederlandse volk. Zou echter een andere bestemming van het nationale inkomen, waarbij een nog groter deel toe zou vallen aan directe gezondheidszorg en aan het verbeteren van levensomstandigheden die op de gezondheidstoestand een ongunstige invloed hebben, een belangrijk effect hebben? Ongetwijfeld zal men door elke verbetering nog iets winnen, maar het lijdt nauwelijks twijfel, dat de tijd van de goedkope overwinningen op de sterfte in Nederland voorbij is. Opvallend is, dat het gestandaardiseerde sterftcijfer van het laatste normale vooroorlogse jaar tot 1950, het jaar waarin, naar men algemeen aanneemt, de directe oorlogsinvloeden weer grotendeels waren verdwenen, ondanks de negatieve invloed van de oorlog zelf, daalde van 100 tot 78, dus met 22 punten, terwijl het in de jaren daarna t/m 1959 nog slechts verder daalde tot 70 dus met 8 punten. Juist de jaren na 1950 hebben zich, na een stagnatie in de benarde jaren in en na de oorlog, gekenmerkt door een relatief sterke investering, ook in de medische sector (ziekenhuizen, kruisgebouwen, enz.) doch als dit zich weerspiegelt in het sterftcijfer, dan is dit blijkbaar maar heel zwakjes. Blijkbaar was het effect van een aantal medische ontdekkingen, o.a. die van de antibiotica, aanzienlijk groter dan die van de stijgende welvaart en de grotere investeringen op medisch-hygiënisch gebied na 1950.

Maar als uitbreiding van de medische voorzieningen en verbetering van de algemene levensomstandigheden geen verlaging van betekenis teweeg zouden brengen, houdt dat dan niet in, dat in Nederland algemeen de sterftkansen praktisch tot een minimum zouden moeten zijn gedaald, zodat deze – afgezien natuurlijk van de verschillen in leeftijdsopbouw – in Nederland dus overal ongeveer gelijk zouden moeten zijn? En hoe laat zich dit dan rijmen met het hiervoor reeds genoemde feit, dat in Limburg het gestandaardiseerde sterftcijfer ongeveer 20% hoger ligt dan in de noordelijke provincies? Algemeen blijken de regionale sterfteverschillen nog aanzienlijk te zijn. Wanneer men uitgaat van kleinere en daardoor meer homogene eenheden dan provincies, vallen ze nog

sterker op. Voor de jaren 1951-1955 heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek uitgaande van de zg. methode Yule de gestandaardiseerde sterftcijfers voor personen ouder dan één jaar berekend voor een aantal groepen van plattelands-gemeenten in Nederland⁴⁵. Men vindt dan bijv. voor het noordelijke veengebied in Overijssel een gestandaardiseerd sterftcijfer volgens deze methode van 11,5, maar voor de oostelijke Meijerij in Noord-Brabant van 16,3 dus niet minder dan 42% hoger. Ook de zuigelingensterfte blijkt, regionaal gezien, nogal te verschillen. Voor provincies als geheel liep over het jaar 1959 de sterfte binnen 1 jaar uiteen van 14,5 per 1000 geboren in Zeeland tot 20,1 in Limburg. Voor onderdelen van provincies, waarover de hiervoor genoemde gestandaardiseerde sterftcijfers werden berekend, werd – eveneens over de periode 1951-1955 – de gemiddelde zuigelingensterfte berekend. Voor deze gebieden liepen de cijfers uiteen van 12,8 voor de noordoostelijke bouwstreek in Groningen tot 30,7 voor het Land van Cuyck in Noord-Brabant. Nu kan voor deze betrekkelijk kleine gebieden, zelfs bij gemiddelden over 5 jaar, het toevalselement een zekere rol spelen. Onderzoekt men echter de ligging van de gebieden met hoge zuigelingensterfte en hoge gestandaardiseerde sterfte enerzijds en van die met lage sterfte anderzijds, dan bestaat er zoals ik elders aantoonde in die ligging een zekere regelmaat⁴⁶. In het algemeen blijken de gebieden met ongunstige verhoudingen geconcentreerd te zijn in het oosten en het zuiden van het land, in het bijzonder in oostelijk Brabant en noordelijk Limburg.

Dat het geen toeval is, dat onder de groepen van gemeenten die door het C.B.S. werden onderscheiden, in 1951-1955 in dit deel van het land de hoogste gestandaardiseerde sterftcijfers en de hoogste zuigelingensterfte voorkomen, wordt bevestigd door de relatief hoge zuigelingensterfte, die ook nog in latere jaren deze streken kenmerkt. Jammer genoeg is het nog niet mogelijk op de basis van de gegevens aangaande de bevolkingsopbouw die de volkstelling 1960 heeft opgeleverd na te gaan, hoe het thans met de gestandaardiseerde sterftcijfers in de afzonderlijke gemeenten staat. De bruto-sterftcijfers zeggen, zoals uit tabel 8 reeds blijkt, onder de huidige omstandigheden weinig meer over de werkelijke sterftekanen. De sterftekanen zijn algemeen zo sterk gedaald en daarmee de onderlinge verschillen zozeer gereduceerd, dat de verschillen in leeftijdsopbouw een overwegende invloed hebben gekregen op de verschillen die zich in de bruto-sterftcijfers voordoen. Zouden echter recente gestandaardiseerde cijfers per gemeente ter beschikking staan, dan zouden zij vermoedelijk nog steeds een wat hoger niveau in het oosten van Noord-Brabant en het noorden van Limburg laten zien en misschien ook nog voor enkele andere gebieden

⁴⁵ E. W. Hofstee, *Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands*, p. 181.

⁴⁶ E. W. Hofstee, „Regionale sterfte-verschillen”, *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 36e jaargang, 1958, p. 499-511.

in het oosten en het zuiden, al hebben de verschillen de neiging vrij snel in betekenis af te nemen.

Het zal onmiddellijk opvallen, dat het gebied, waar zich blijkbaar het langst duidelijk boven het landelijk gemiddelde uitstekende sterftecijfers hebben gehandhaafd, tegelijkertijd het gebied is, waar ook de geboortecijfers het langst hoog bleven. Wij wezen er reeds op, dat de daling der geboorten niet rechtstreeks met de daling van de sterfte in verband kan worden gebracht, maar misschien is men geneigd aan het omgekeerde te denken en zich af te vragen of met name de hoge zuigelingsterfte in het zuiden niet uit het hoge geboorten-niveau kan worden verklaard. We beschikken niet over gepubliceerde gegevens betreffende de zuigelingensterfte in relatie tot het aantal kinderen, dat de moeder ter wereld heeft gebracht, maar de gegevens die indirect enige aanwijzing kunnen geven, wijzen niet op het bestaan van een nauw verband tussen beide. Zo heeft bijv. de provincie Friesland, die, zoals reeds werd opgemerkt, zich in de laatste jaren heeft gekenmerkt door een huwelijksvruchtbaarheid, die niet sterk meer van die van Limburg afwijkt, steeds een relatief laag cijfer voor zuigelingensterfte te zien gegeven, terwijl het cijfer voor Limburg relatief hoog lag. Geen verklaring zou bovendien langs deze weg kunnen worden gegeven voor de eveneens hogere sterfte in het betreffende gebied voor de hogere leeftijdsgroepen.

Uit hetgeen bij de bespreking van de ontwikkeling van de geboorten werd opgemerkt kan reeds worden afgeleid, dat naar mijn mening naar een andere verklaring moet worden gezocht. Enige jaren geleden heb ik elders in een beschouwing over regionale sterfteverschillen⁴⁷ deze verklaring aannemelijk proberen te maken. Daar ondertussen mijn opvattingen dienaangaande zich niet hebben gewijzigd en zelfs eerder zijn versterkt, moge ik in de eerste plaats verwijzen naar de betreffende publikatie, o.a. ook naar de daarbij gepubliceerde cartogrammen en hier volstaan met een kort overzicht.

In de eerste plaats zij herinnerd aan de reeds bij de beschouwing over de geboorten terloops gemaakte opmerking, dat de ontwikkeling van de sterfte in Nederland, regionaal gezien, sedert het midden van de vorige eeuw in sterke mate herinnert aan de ontwikkeling van de geboorten. Omstreeks 1850 waren de sterftecijfers in het westen van het land aanzienlijk hoger dan in de rest van het land. Noordholland, Zuid-Holland, Zeeland en het westen van Utrecht toonden sterftecijfers, die exorbitant hoog lagen en in sommige gebieden opliepen tot omstreeks 40. Ook in de kleigebieden van Friesland en Groningen lagen de cijfers iets hoger dan op de zandgebieden in die provincies en op de zandgronden in het algemeen. In de periode 1871-1875 was in vergelijking met

⁴⁷ Hofstee, „Regionale sterfte-verschillen”.

de toestand in de periode 1851-1855, in het westen hier en daar al enige verbetering te bespeuren met name in Zeeland. In het oosten en het zuiden was echter van verbetering nog geen sprake. In het laatste kwart van de vorige eeuw treedt een zeer grote verandering op, die de verhoudingen geheel wijzigde. In het westen en ook in het noorden dalen de sterftcijfers buitengewoon snel (zie kaart 6) terwijl in het oosten en het zuiden de daling nog relatief gering is. Omstreeks de eeuwwisseling kenmerken het noorden en westen zich in het algemeen door een relatief lage sterfte, terwijl in het oosten en zuiden, met name in het oosten van Noord-Brabant, relatief hoge sterftcijfers nog frequent voorkomen. In de daarop volgende halve eeuw dalen over het gehele land de sterftcijfers voortdurend verder, terwijl de verschillen tussen de verschillende landsdelen hoe langer hoe geringer worden. De verschillen worden, zoals reeds werd opgemerkt, geleidelijk zo gering, dat de bruto-sterftcijfers hun waarde als indicatie voor de sterftekansen feitelijk verliezen. Slechts de zuigelingensterfte en de gestandaardiseerde sterftcijfers laten zien, dat tot in de jongste tijd de laatste resten van een relatief hoge sterfte in verschillende delen van het oosten en het zuiden van het land zich nog hebben gehandhaafd, al krijgt men de indruk, dat in de allerlaatste jaren in het bijzonder de provincie Noord-Brabant bezig is de resten van de achterstand snel weg te werken.

De Vooys⁴⁸ heeft in een in 1951 verschenen artikel getracht een verklaring te geven van het hoge sterftcijfer in het westen van het land in het midden van de vorige eeuw. Hij wijst op de slechte economische en sociale toestanden in de oude Hollandse steden, op de onvoldoende voeding, zowel in de steden als op het platteland, op de aard van het drinkwater en verder op het hoge geboortencijfer in het westen, dat bij de toen bestaande omvang van de zuigelingensterfte de totale sterfte in belangrijke mate ten ongunste beïnvloedde, en verder op de betekenis van de malaria op de alluviale gronden.

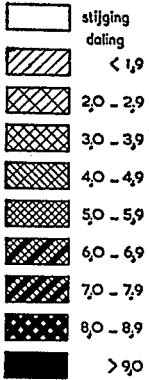
Zoals in het reeds genoemde artikel over de regionale sterfteverschillen werd betoogd, kunnen de omstandigheden die De Vooys naar voren brengt, wel verduidelijken, waarom de sterftcijfers in het westen zo hoog waren, maar de opvallend sterke daling welke daar en in het noorden na 1870, in vergelijking met de rest van het land, optrad, laat zich langs deze weg niet, of althans slechts ten dele verklaren, in het bijzonder niet wat de plattelandsgebieden betreft. Het drinkwater bleef daar nog tientallen jaren lang even slecht. Sociaal-economisch maakt juist in het laatste kwart van de 19de eeuw het platteland als gevolg van de landbouwcrisis een uitermate ongunstige ontwikkeling door, die uiteraard ook een verbetering van de voeding in de weg stond. Weliswaar moest de daling van de geboorten die in het westen optrad, onder overigens gelijke

⁴⁸ A. C. de Vooys, „De sterfte in Nederland in het midden van de 19e eeuw”, *Tijdschrift Kon. Aardrijkskundig Genootschap*, 1951, p. 234-271.

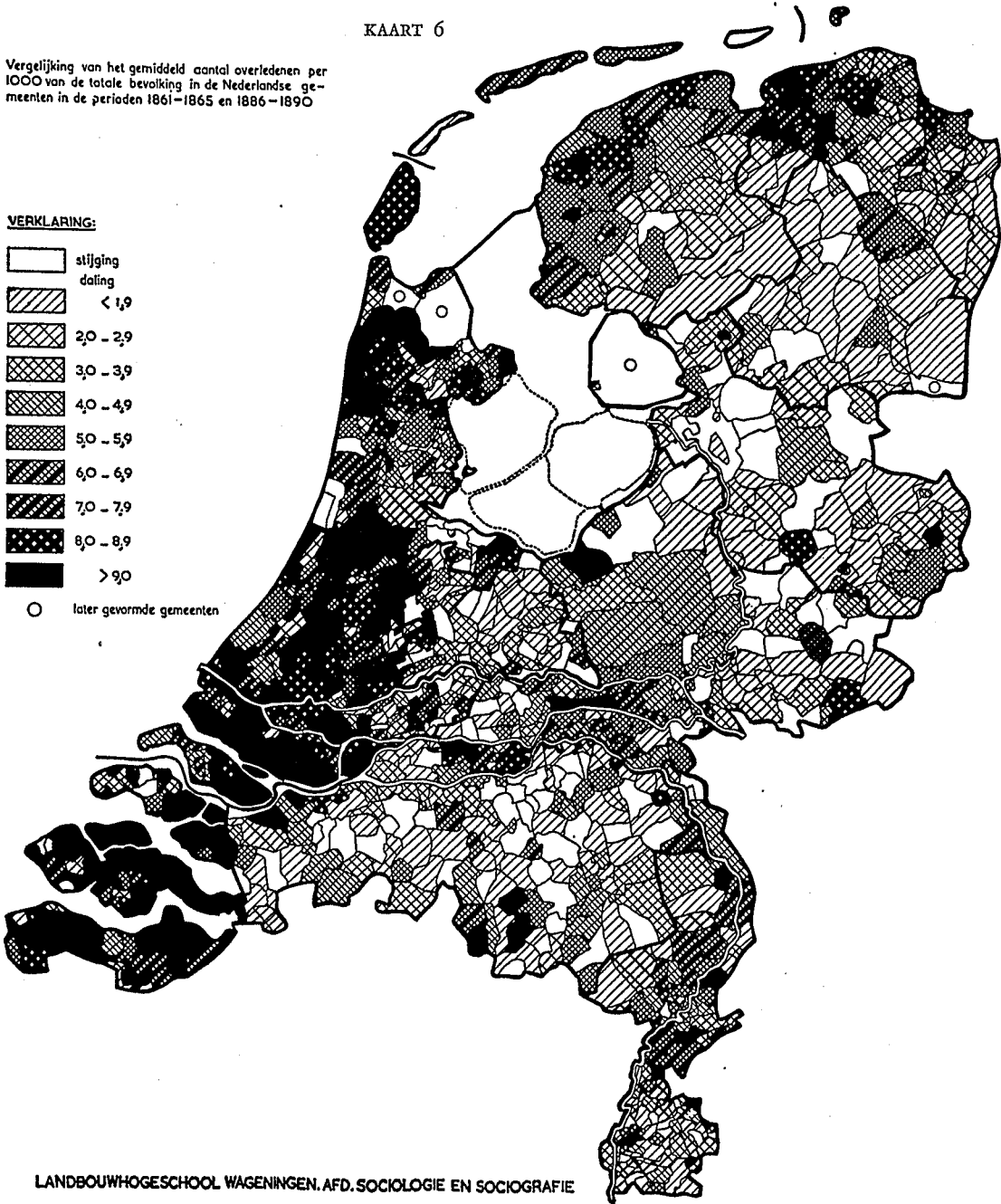
KAART 6

Vergelijking van het gemiddeld aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in de Nederlandse gemeenten in de perioden 1861-1865 en 1886-1890

VERKLARING:

○ later gevormde gemeenten

omstandigheden, tot een zekere daling van het sterftecijfer leiden, maar hieruit kan maar een gering deel van de sterk verbeterde situatie t.a.v. de sterfte in vergelijking met de rest van het land worden verklaard. Wat de steden betreft zij opgemerkt, dat daar weliswaar na 1870 de sociaal-economische toestand wel verbeterde en ook in ander opzicht de situatie wel gunstiger werd, maar in het geheel van het westen van het land gingen de steden bij de daling van de sterfte niet vooraan. Nog omstreeks 1890 liggen de steden in het westen duidelijk achter bij de kop van Noordholland en Zeeland; eerst omstreeks de eeuwwisseling beginnen ze geleidelijk enige voorsprong te krijgen op het platteland in het westen.

Evenmin als in het westen van het land was in de noordelijke provincies, die in de tweede helft van de 19de eeuw eveneens een duidelijke voorsprong op de rest van het land namen wat de daling van de sterfte betreft, een verandering in de algemene levensomstandigheden te constateren, die tot verklaring van deze voorsprong kan bijdragen. Ook hier vindt de daling plaats in de tijd dat, vooral op het platteland, de welvaart sterk werd aangetast door de grote landbouwcrisis.

Hoe is deze ontwikkeling dan wel te verklaren? De algemene achtergrond van de daling moet ongetwijfeld worden gezocht in de groei van kennis en inzicht op medisch en hygiënisch gebied. In 1850 verkeerde men in dit opzicht nog in de premoderne fase. De ontdekkingen op natuurlijk-wetenschappelijk gebied legden echter de grondslagen voor een ontwikkeling in de tweede helft van de 19de eeuw van de medische wetenschap, die de technische mogelijkheden schiep de nadelen van geografische aard van het westen en ook bijv. die van de samenballing van de bevolking in de steden, uit te wissen. Maar hiermee is nog geenszins een verklaring gegeven van het feit, dat de achterstand van het westen in een voorsprong omsloeg en onze vraag is dus nog onbeantwoord.

Zoals wij hiervoor reeds opmerkten, is behalve van de stand van de medische wetenschap en de algemene levensomstandigheden van de bevolking, de ontwikkeling van de sterfte afhankelijk van de mate, waarin de medische en hygiënische zorg, zoals deze op de grondslag van deze stand van de medische wetenschap kan zijn, tot de bevolking komt. De verbreiding nu van een adequate medische en hygiënische zorg is, behalve van de algemene economische toestand en van allerlei institutionele maatregelen, afhankelijk van de mate, waarin de bevolking bereid is deze zorg in de vorm, waarin ze wordt geboden, te aanvaarden.

Deze constatering is op zichzelf natuurlijk niet nieuw. Iedereen kent de verhalen over de weerstand die onder aanvoering van de grootmoeders en de tantes werd geboden aan de invoering van een medisch verantwoorde zorg voor de jonggeborenen. Nog jaarlijks overlijden vele zuigelingen, die bij een juiste verzorging hadden kunnen blijven leven. Niet minder bekend is het feit,

dat nog steeds velen geneigd zijn, althans in eerste instantie, te vertrouwen op allerlei traditionele volksgeneesmiddelen en behandelingswijzen en op huismiddeltjes. Van grote betekenis is ook, dat, als gevolg van het vasthouden aan traditionele gewoonten en gebruiken, door verkeerde voeding aan de gezondheidstoestand nog steeds veel meer afbreuk wordt gedaan dan met een adequaat gebruik van dezelfde materiële hulpbronnen noodzakelijk zou zijn.

Waaraan men echter m.i. te weinig aandacht heeft besteed, is aan het feit, dat een dergelijke onontvankelijkheid, althans onvoldoende ontvankelijkheid, voor de mogelijkheden, die moderne gezondheidszorg biedt, niet een opzichzelfstaande toevalligheid of domheid is, maar verband houdt met de cultuur van individu en groep. De ontwikkeling van de sterfte is in belangrijke mate een verschijnsel van culturele aard. En nu ligt na het voorgaande de conclusie wel voor de hand. Ook de daling van de sterfte in Nederland houdt in belangrijke mate verband met de historische ontwikkeling van de verspreiding van het modern-dynamische cultuurpatroon over ons land. De verschuiving van de daling van het sterftecijfer – globaal gesproken – van het noordwesten naar het zuidoosten, – wordt hierdoor begrijpelijk. Hier zij volstaan met deze conclusie; voor een iets uitvoeriger argumentatie zij verwezen naar de eerder genoemde bijdrage.

Komt ze dus in beide gevallen als belangrijke factor naar voren, het ligt wel voor de hand, dat de invloed van de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon zich in de daling van de sterfte in verschillende opzichten anders demonstreert dan in de ontwikkeling van de geboorten. Mag men aannemen, dat in het algemeen het laten vallen van traditionele patronen van huwelijk en voortplanting niet plaatsvindt vóór er een wezenlijke verandering in het cultuurpatroon als geheel heeft plaatsgevonden, de vooruitgang van de medische wetenschap kan reeds in belangrijke mate zijn invloed doen gelden vóór er in de geestesgesteldheid van de bevolking veel is gewijzigd. Dit geldt in het bijzonder in de moderne tijd, nu door collectieve maatregelen toepassing van de resultaten van de medische wetenschap aan de bevolking, zoal niet verplicht wordt opgelegd, dan toch in sterke mate wordt opgedrongen. Verplichte of sterk gepropageerde inenting, verplichte medische keuringen voor allerlei doeleinden, sterke aandrang tot collectieve doorlichting, wettelijk verplichte keuring van levensmiddelen, voortdurend zorg voor het drinkwater, opsporing en isolering van besmettingshaarden in geval van besmettelijke ziekten, dit alles en nog meer beschermt op het ogenblik in een moderne staat het leven ook van degenen, die innerlijk misschien nog volkomen vreemd staan tegenover moderne medische en hygiënische zorg. Maar ook in de vorige eeuw, toen de overheid in dit opzicht veel minder ver ging – al behoorde ook toen al in de westerse landen de „medische politie” tot haar taak – beïnvloedde toch al, via de vrees voor de dood, de moderne medische wetenschap bevolkingsgroepen, die

in wezen hiervoor innerlijk nog niet rijp waren. Als men werkelijk doodziek was haalde men de dokter wel, ook al zag men in hem misschien meer nog de magiër dan de dienaar van de moderne wetenschap. Het verschil met de tegenwoordige tijd lag vooral in de houding t.o.v. hygiëne, voeding, enz. in het dagelijkse leven en in de wijze van behandeling van minder acute kwalen en ongemakken en minder ernstige ziekten. Zo ziet men dan ook omstreeks 1890 in het algemeen al wel een duidelijk daling van de sterfte in het oosten en het zuiden van het land, maar het proces verloopt er trager dan in het westen en in het noorden. Eerst omstreeks de eeuwwisseling komt het er goed op gang en werd de ontstane achterstand t.o.v. het noorden en het westen geleidelijk weer ingelopen.

Het verschillend reageren van de ontwikkeling van geboorten en sterfte op de aard van het cultuurpatroon is één der voornaamste redenen, dat er maar een betrekkelijk parallellisme is tussen de regionale ontwikkeling van de daling van de geboorten en de sterfte. In het westen – in het bijzonder in de kop van Noordholland en Zeeland – en in de noordelijke provincies, waar de wijziging in het cultuurpatroon reeds vroeg was opgetreden, ontwikkelden geboortendaling en sterftedaling zich ongeveer tegelijkertijd, al trad de daling van de sterfte in het algemeen vermoedelijk wel iets eerder op en ontwikkelde deze zich sneller. In het oosten en het zuiden van het land was reeds een zekere daling van het sterftecijfer merkbaar, toen daar het moderne cultuurpatroon nog niet of nauwelijks tot ontplooiing was gekomen en van een daling van het geboortencijfer nog geen sprake was. Zoals reeds werd opgemerkt, was in sommige gebieden – met name in Noord-Brabant – de aan de daling voorafgaande stijging van de geboorten zelfs nog in volle gang, toen reeds een daling van de sterfte viel te constateren.

Misschien zal men de vraag stellen, hoe het te verklaren is, dat Nederland in de afgelopen jaren in vergelijking met het buitenland een relatief hoog geboortencijfer heeft gekend en een relatief laag sterftecijfer, als beide in belangrijke mate afhankelijk zijn van de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon. Hetgeen in het voorgaande werd opgemerkt over de verschillende werking van deze ontwikkeling op de geboorten enerzijds en op de sterfte anderzijds, houdt in feite reeds in, dat een volledig parallellisme van de loop van geboorten en sterfte, ook voor het land als geheel, niet is te verwachten. Daaraan kan worden toegevoegd, dat – zoals uit het voorgaande, ondanks de nadruk, die op de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon is gevallen, ook wel duidelijk is gebleken – noch de ontwikkeling van de geboortenfrequentie noch die van de sterfte van het doordringen van het moderne cultuurpatroon alleen afhankelijk is. Factoren van andere aard hebben in het algemeen een relatief laag sterftecijfer en een relatief hoog geboortencijfer in de hand gewerkt.

Wat de sterfte betreft zij eraan herinnerd, dat, zoals Petersen reeds opmerkte, de geïnstitutionaliseerde gezondheidszorg in Nederland reeds vroeg een hoog peil bereikte⁴⁰. Met betrekking tot de geboorten werd reeds gewezen op het effect van de relatief geringe omvang van de proletarisering van de arbeidersklasse in de 19de eeuw en de invloed van de isolering van de vroegere generaliteitslanden, waardoor in het zuidoosten van Nederland de geboortendaling wel bijzonder laat optrad.

Evenals t.a.v. de ontwikkeling van de geboorten kan t.a.v. de ontwikkeling van de sterfte worden geconstateerd, dat een geleidelijke verspreiding van het modern-dynamische cultuurpatroon over het gehele land en over alle lagen van de bevolking een toenemende egalisering van de vroeger bestaande verschillen in de hand heeft gewerkt. Dat dit echter niet betekent, dat er geen verschillen van enig belang meer zijn, bleek reeds uit de hiervoor verstrekte gegevens. Daar bij de sterfte minder dan bij de geboorten andere factoren, zoals bijv. levensbeschouwelijke opvattingen, hun invloed uitoefenen, zal in de naaste toekomst de mate waarin de restanten van het traditionele cultuurpatroon zijn blijven hangen, op de regionale verschillen met betrekking tot de sterfte relatief vermoedelijk van grotere invloed zijn dan op de regionale verschillen in de geboortenfrequentie.

Dit werpt de vraag op, in hoeverre het mogelijk is door middel van voorlichting de ontwikkeling in gunstige zin te beïnvloeden. Zou het mogelijk zijn om bijv. in Nederland als geheel de sterftekansen te drukken tot het peil van Zeeland, dan zou dat, uitgaande van de verhoudingen in de jaren 1955-1956, een daling van de sterfte voor Nederland als geheel van 10% betekenen. Deze „oversterfte” van het land als geheel vergeleken met Zeeland vindt vermoedelijk niet of nauwelijks zijn oorsprong in de algemene levensomstandigheden en in oorzaken van biologische aard, maar in hoofdzaak in de mate waarin moderne medische en hygiënische zorg door de bevolking worden aanvaard.

Een dergelijke voorlichting zal zich zeker in belangrijke mate moeten richten op onderwerpen van medisch-hygiënische en daarmee nauw verwante onderwerpen. Nader systematisch onderzoek zal moeten laten zien, waar hier de belangrijkste concrete aanknopingspunten liggen. Dat deze er zijn, valt nauwelijks te betwijfelen. Zo is uit de thans ter beschikking staande gegevens wel af te leiden, dat door het bevorderen van beter voedingsgewoonten zeker de gezondheidstoestand van de bevolking nog zou kunnen worden verbeterd. Opmerkelijk en geheel in overeenstemming met hetgeen in het voorgaande werd betoogd, is dat de beschikbare gegevens erop wijzen, dat in het oosten en het zuiden van het land ten plattelande de voedingsgewoonten nog conservatiever en minder in overeenstemming met de eisen van de moderne voedingsleer

⁴⁰ *Planned Migration.*

zijn dan in het westen⁵⁰. Belangrijk is ook, dat de mate, waarin men ter behandeling van zijn ziekten en kwalen de hulp zoekt van de medicus, regionaal nog aanzienlijke verschillen vertoont. Men blijkt bijv. op het platteland in het algemeen voor de minder ernstige ziekten nog veel minder de dokter op te zoeken dan in de stad⁵¹.

Het is echter de vraag of een voorlichting, die zich strikt tot het medisch-hygiënische terrein beperkt, de juiste zou zijn. Zoals gezegd, vindt de houding van de bevolking tegenover medische en hygiënische vraagstukken in wezen haar achtergrond in het totale cultuurpatroon. Een doelmatige voorlichting zou er dan ook op gericht moeten zijn om in het algemeen een aanpassing van het cultuurpatroon van de betreffende groepen aan de omstandigheden en de ontwikkeling in onze huidige samenleving te bevorderen, ook al zal een dergelijke voorlichting natuurlijk steeds in concrete problemen haar uitgangspunt dienen te vinden. Er is te meer aanleiding voor een brede opzet van een dergelijke voorlichting, omdat men dan tegelijkertijd de grondslag zou leggen voor een wijziging van andere aspecten van het gedrag van de bevolking die eveneens de invloed ondervinden van de aard van het cultuurpatroon. Zo is bijv. uit onderzoek duidelijk gebleken, dat de houding van de bevolking t.a.v. onderwijs, de belangstelling voor het verenigingsleven en de openbare zaak in het algemeen, de aard van het economische gedrag en vele andere kenmerken van het gedrag van individu en groep met de mate van ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon samenhangen⁵². Een brede voorlichting, waarin ook de medisch-hygiënische aspecten hun plaats krijgen, zou vermoedelijk de beste resultaten opleveren.

In dit verband mag nog de vraag worden opgeworpen, in hoeverre het bekende feit van de afhankelijkheid van de sterftefrequentie van de maatschappelijke positie der betrokkenen alléén moet worden verklaard – zoals in den regel geschiedt – uit de met hun sociaal-economische positie samenhangende algemene levensomstandigheden. Het valt niet te ontkennen, dat deze levensomstandigheden in dit opzicht van betekenis en zelfs van grote betekenis zijn geweest. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat ook het verschijnsel, dat de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon in onze samenleving haar uitgangspunt heeft gevonden in de hogere maatschappelijke lagen en eerst geleidelijk tot de lagere klassen is doorgedrongen, van invloed is geweest. Concreet onderzoek op dit gebied is mij niet bekend, zodat voorlopig alleen de vraag kan worden gesteld.

⁵⁰ Voor een overzicht van de resultaten van de betreffende onderzoekingen zie Hofstee, *Rural Life and Rural Welfare*, p. 221-229.

⁵¹ Hofstee, *Rural Life and Rural Welfare*, hoofdstuk „Health” en het daar genoemde materiaal.

⁵² Verschillende publikaties van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.

Uit het voorgaande kan de conclusie worden getrokken, dat, afgezien van de vorderingen van de medische wetenschap, in de toekomst een zekere verdere daling van de sterftekansen, dus een verhoging van de gemiddelde levensduur, in Nederland nog is te verwachten. Tenzij revolutionaire medische ontdekkingen, met name op het gebied van de behandeling van hartziekten en kanker, zullen worden gedaan, zal deze daling vermoedelijk wel langzaam zijn. De betrekkelijk geringe daling van het gestandaardiseerde sterftcijfer in de laatste jaren wijst in deze richting. Wat het bruto-sterftcijfer betreft, het is nauwelijks te verwachten dat dit nog lang op het huidige lage peil zal blijven. Het beweegt zich nu al gedurende een geruim aantal jaren op hetzelfde niveau van ongeveer 7,5. Wanneer de invloed van de krachtige verjonging, die onze bevolking door de hoge geboortencijfers vlak na de oorlog heeft ondergaan, geleidelijk uitgewerkt raakt en de geleidelijke daling van het geboortencijfer, die over de laatste jaren valt te constateren, zich voortzet, moet wel haast onvermijdelijk een stijging van het sterftcijfer volgen.

Voorlopig echter liggen we ten opzichte van de ons omringende westerse landen nog altijd relatief gunstig. Dit, gecombineerd met het vermoedelijk voorlopig ook nog altijd relatief hoge geboortencijfer, maakt het vrijwel zeker, dat we onder de westerse landen ons nog vrij lang zullen blijven kenmerken door een relatief snelle bevolkingsgroei, ook al zullen we daarbij vermoedelijk achterstaan bij landen als Canada en Amerika.

Dit brengt mee, dat het vraagstuk van het effect van de bevolkingsgroei op de ontwikkeling van het sociale leven voor ons land nog steeds bijzonder belangrijk en interessant is.

4. Het effect van de bevolkingsgroei

Het vraagstuk van het effect van de bevolkingsontwikkeling op het maatschappelijk leven in de ruimste zin heeft de beoefenaars van de sociale wetenschappen beziggehouden sinds de tijd dat in de westerse wereld het geboortenoverschot zodanig toenam, dat men zich van het verschijnsel van de groei van de bevolking duidelijk bewust werd. Op het ogenblik staat het in verband met de snelle toeneming van de bevolking in de onderontwikkelde landen weer in het middelpunt van de aandacht.

Het meest intensief hebben wel, sinds Malthus, de economen aan dit probleem gewerkt. Optimistische en pessimistische beschouwingen hebben elkaar afgewisseld. Het is enigszins spijtig te moeten constateren, dat na bijna twee eeuwen discussie er blijkbaar nog steeds geen overeenstemming tussen de economen is te ontdekken, zoals uit een gedachtenwisseling, die kort geleden in

ons land plaatsvond, nog weer eens bleek⁵³. Dit neemt niet weg, dat – uitgaande van „zuiver” economische overwegingen – wel enkele moeilijk voor bestrijding vatbare conclusies kunnen worden getrokken t.a.v. invloeden welke van een relatief snelle bevolkingsgroei op de welvaart van een volk zullen uitgaan. Wel levert hierbij de operationele definiëring van het begrip „welvaart” enige moeilijkheden. Het is de vraag of men hierbij uit dient te gaan van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking zonder meer, dan wel van dat deel van het nationale inkomen, dat na een zodanige investering, dat een bepaalde groei van de hoeveelheid kapitaalgoederen per hoofd van de werkzame bevolking is gewaarborgd, ter consumptie overblijft.

Het laatste lijkt mij in dit verband het meest juiste, maar men kan hierover van mening verschillen.

Te constateren valt dan dat bij een snel groeiende bevolking:

1. in het algemeen het percentage in beroep werkzamen relatief laag zal zijn, daar het aandeel van de jonge niet-produktieve groep relatief groot zal zijn, zonder dat dit volledig wordt gecompenseerd door de relatief geringe omvang van de niet-produktieve groep van de ouden. Hierdoor zal, onder overigens dezelfde omstandigheden, het nationale inkomen per hoofd van de bevolking relatief laag zijn;
2. door de snelle groei van het aantal produktieven een bepaalde groei van de hoeveelheid kapitaalgoederen per hoofd van de bevolking, onder overigens dezelfde omstandigheden, een groter deel van het nationale inkomen zal opeisen, waardoor minder ter beschikking blijft voor de consumptie;
3. in een land als Nederland, dat voor zijn economie in sterke mate is aangewezen op invoer en daarom op uitvoer, uitgaande van een bepaalde omvang van het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking, de uitvoer relatief snel moet stijgen, hetgeen in het algemeen in de importlanden grotere weerstanden zal oproepen dan een langzame stijging;
4. de kans op een relatief ruim aanbod op de arbeidsmarkt groter zal zijn. Dit leidt enerzijds tot een relatief hoog percentage geregistreerde en verborgen werkloosheid, anderzijds tot een druk op het loonpeil. Het laatste leidt er weer toe dat de neiging om door mechanisatie en rationalisatie de hoeveelheid arbeid per eenheid van produkt te verlagen, onder overigens dezelfde omstandigheden, geringer zal zijn. De arbeidsproduktiviteit en daarmee het nationale inkomen per hoofd zal daardoor eventueel lager blijven, al zal waar-

⁵³ Zie de publikaties van De Roos en Pen genoemd onder 11). Verder ook de lezing van J. Tinbergen voor het Nederlands Instituut van Accountants, 14. 10.1960, *Nederland's relatieve welvaartspositie, vroeger en nu*. Tinbergen sprak daar volgens de gestencilde stellingen de mening uit, dat de sterke bevolkingsgroei een negatieve invloed heeft gehad op de groei van de welvaart, maar dat deze invloed is gecompenseerd door relatief hoge besparingen.

- schijnlijk ook de investering per hoofd van de bevolking minder hoog zijn;
5. onder overigens dezelfde omstandigheden, als gevolg van de noodzakelijke snelle groei van de kapitaalgoederenvoorraad, de kapitaalgoederen gemiddeld betrekkelijk nieuw en daardoor modern en doelmatig zullen zijn, hetgeen de produktiviteit ten goede zal komen. Wel dient hierbij te worden opgemerkt, dat de gemiddelde leeftijd van de produktiemiddelen niet alleen wordt bepaald door de snelheid van uitbreiding van de voorraad, maar ook door de mate, waarin vervanging plaatsvindt;
 6. als gevolg van de daardoor groeiende grotere dichtheid van de bevolking het transport in de meest ruime zin, dus zowel het vervoer van personen en goederen, als het transport van elektriciteit, gas, enz. via kabels en buizen en het transport van berichten, gemiddeld goedkoper wordt, omdat de gemiddelde afstand, die moet worden afgelegd afneemt en de bezetting van de middelen en de wegen van transport toeneemt. De toenemende bezetting is natuurlijk slechts een voordeel zolang deze nog niet optimaal is;
 7. de omvang van de binnenlandse markt toeneemt en daardoor de mogelijkheid voor exploitatie van grote produktie-eenheden en van specialisatie groter wordt. Dit werkt een hogere arbeidsproduktiviteit in de hand;
 8. mede als gevolg van het onder 3 genoemde, de kans op het in exploitatie nemen van natuurlijke hulpbronnen van geringere kwaliteit en daarmee van een verlaging van de arbeidsproduktiviteit in de primaire produktie, onder overigens dezelfde omstandigheden, toeneemt. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat de kwaliteit van een hulpbron maar zeer gedeeltelijk afhankelijk is van zijn natuurlijke hoedanigheid maar ook in hoge mate van het peil van het technische kunnen. Relatief zware kleigrond, die in de vorige eeuw vanwege zijn natuurlijke vruchtbaarheid hoog stond aangeschreven, is nu landbouwkundig gesproken minder waard dan lichtere, zavelige gronden.

Het bovenstaande lijstje zou misschien nog wel iets zijn uit te breiden, maar het geeft, dunkt me, wel de voornaamste voor- en nadelen weer die, langs economische lijnen redenerend, van een relatief snelle stijging van de bevolking zouden kunnen worden verwacht. De betekenis van deze factoren is meer dan theoretisch. Zonder verder op details in te gaan, kan, naar ik meen, worden vastgesteld, dat sommige duidelijk ten gunste en andere duidelijk ten ongunste op de Nederlandse welvaart hebben ingewerkt. Als men het geheel overziet, neigt men tot de conclusie dat de ongunstige factoren wel zwaarder wegen dan de gunstige. Dit is, naar het schijnt, ook wel de indruk van de meerderheid van de economen, al is het moeilijk aan de indruk te ontkomen, dat het uiteindelijk oordeel van verschillende beoefenaars van de economie niet geheel los staat van hun levensbeschouwelijke opvattingen. Het welhaast

ongebreidelde optimisme, dat De Roos⁵⁴ ten toon spreidt, lijkt moeilijk te rechtvaardigen.

Wel dient hieraan echter onmiddellijk te worden toegevoegd, dat de werking van de besproken factoren in hoge mate afhankelijk is van de aard der omstandigheden. Het is duidelijk, dat de werking van de ongunstige factoren in een tijd van hoogconjunctuur zich in veel geringer mate doet gelden dan in tijden van laagconjunctuur.

In het bovenstaande werd echter, zoals werd onderstreept, een „zuiver” economische redenering gevolgd, waarbij de houding van de mens als individu en in groepsverband tegenover het economische proces als een geheel van de bevolkingsgroei onafhankelijk gegeven werd beschouwd. Het is zeer de vraag of deze onafhankelijkheid inderdaad bestaat. Het valt welhaast a priori aan te nemen, dat dit niet zo is. Het is bijna ondenkbaar, dat een langzaam groeiend volk of volksdeel, onder overigens dezelfde omstandigheden, dezelfde geestesgesteldheid en hetzelfde gedrag zou vertonen als een snel groeiende groep. Als het tempo van de bevolkingsgroei in dit opzicht van invloed is, dan is de waarschijnlijkheid groot, dat deze invloed zich ook zal uitstrekken tot het economisch gedrag van de betreffende groep en haar leden. Concreet onderzoek met betrekking tot dit vraagstuk ontbreekt, voor zover mij bekend, tot nu toe vrijwel geheel. Enkele onderzoeken van de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool wijzen echter in de richting, dat er een verband tussen de aard van de bevolkingsgroei en het economisch gedrag bestaat.

Een onderzoek van Wichers⁵⁵ in twee Betuwse dorpen, waarvan het één overwegend rooms-katholiek was met relatief veel grote gezinnen en het andere protestant met relatief kleine gezinnen, liet opmerkelijke verschillen in economisch gedrag zien, hoewel de algemene omstandigheden, waaronder het agrarisch bedrijf in de beide dorpen werd bedreven, geen duidelijke verschillen vertoonden. De bedrijfshoofden in het katholieke dorp toonden in het algemeen een veel sterkere neiging om het bedrijf op een moderne, doelmatige wijze te voeren dan die in het protestantse dorp. Een onderzoek naar tuindersbedrijven in het glasdistrict van Zuid-Holland gaf, hoewel het onderzoek hierop niet speciaal was gericht, de indruk, dat ook daar de bedrijven geleid door katholieke tuinders een gunstiger ontwikkeling toonden dan die van niet katholieken⁵⁶.

Hoewel men uit den aard der zaak voorzichtig moet zijn met de interpretatie van de uitkomsten van deze onderzoeken, lijkt de veronderstelling, dat in beide gevallen het grotere gezin een prikkel vormde tot extra inspanning op

⁵⁴ De Roos, *Bevolking en Welvaart*.

⁵⁵ A. J. Wichers, *De evaluatie van een voorlichtingscampagne in de Betuwe*, Bulletin no. 11, Afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, 1958.

⁵⁶ U. Geling, *De tuinbouwvestiging sinds 1945 op nieuwe gronden in het Westland en de Kring*, 1961 (niet gepubliceerd).

economisch gebied wel voor de hand liggend. Wel dient men zich te realiseren, dat niet onder alle omstandigheden een relatief sterke groei van de bevolking op dezelfde wijze zal werken. In een zuiver traditionele wereld als bijv. die van het agrarische platteland van Noord-Brabant in de vorige eeuw zal een groot gezin er op zijn hoogst toe hebben geleid, dat door het grotere aantal arbeidskrachten dat ter beschikking stond, de produktie van het gezin als geheel een zekere vermeerdering onderging. Dat het toen zou hebben geleid tot een versterkte neiging om gebruik te maken van nieuwe mogelijkheden en methoden lijkt weinig waarschijnlijk.

Het lijkt echter niet onwaarschijnlijk, dat onder de verhouding, zoals zij thans in Nederland bestaat, een groot gezin een prikkel vormt tot een betere uitbuiting van de aanwezige mogelijkheden op economisch gebied. Verder onderzoek zal echter moeten laten zien, of de uitkomsten van de zojuist genoemde onderzoekingen bevestiging vinden.

Laat dus een beschouwing over het economisch effect van een snelle bevolkingsgroei nog vele vragen open, wanneer wij het terrein van het economisch gedrag verlaten en ons afvragen welke invloed op andere sectoren van het maatschappelijk leven van de relatieve omvang van de bevolkingsgroei uitgaat, moet de conclusie luiden, dat het met onze kennis daaromtrent nog veel slechter is gesteld. Er is veel geschreven over de invloed van de demografische ontwikkeling op het sociale leven, maar heel weinig, waaraan men werkelijk enig houvast heeft. Systematische, nauwkeurige vergelijkingen van bevolkingsgroepen van overeenkomstige aard, die zich echter onderscheiden door een duidelijk verschil in snelheid van bevolkingsgroei, zijn er bij mijn weten nauwelijks gemaakt. Wij hebben er bijv. geen notie van, welke verschillen tussen het sociale leven in Nederland enerzijds en België anderzijds zijn ontstaan door het grote verschil in snelheid van bevolkingsgroei tussen beide landen. Vermoedelijk zijn ze er wel en waarschijnlijk zijn ze zelfs belangrijk, maar een enigszins betrouwbaar beeld hebben we er niet van.

Wat is in ons land het effect van de groeiende bevolkingsdichtheid? Hoe ervaart men deze? Heeft ze invloed op de sociale structuur? Leidt ze tot wijziging in de bestaande instituties? Geeft ze aanleiding tot sociale spanningen? Brengt ze de noodzaak van aanpassingen teweeg, die moeilijk kunnen worden opgebracht? Leidt ze tot intensievere sociale relaties of leidt ze misschien omgekeerd onder bepaalde omstandigheden tot sociale isolatie? Het zijn alle vragen, die men misschien kan trachten met een verstandige veronderstelling, uitgaande van algemene ervaring, voorlopig te beantwoorden, maar een behoorlijke grondslag voor een antwoord hebben we niet.

Leidt de snelle bevolkingsgroei, zoals hiervoor ten aanzien van het economische leven werd verondersteld, in Nederland in het algemeen tot een activering van het sociale leven of betekent ze eerder een belemmering voor de

ontplooiing van allerlei activiteiten? Het zou niet moeilijk zijn beide veronderstellingen met een logisch lijkende redenering te ondersteunen, maar dit brengt ons niet uit de sfeer van de hypothesen.

Natuurlijk heeft de snel toenemende dichtheid van de bevolking sociale gevolgen, maar welke? Wat we hierover met enige zekerheid weten te zeggen, blijft in hoofdzaak in het technisch-sociale vlak steken. We weten dat met een groeiende bevolkingsdichtheid het nederzettingspatroon moet veranderen. Maar wat is het effect daarvan op de betrokken bevolking? Pogingen, die tot nu toe zijn gedaan om de invloed van woonwijze en nederzettingvorm op het welzijn en het sociale gedrag van de bevolking op enigszins betrouwbare wijze vast te stellen, zijn feitelijk mislukt.

Wij voeren in Nederland een planologische politiek, die erop is gericht om een verdere samenballing van bevolking in het westen van het land te voorkomen, maar we weten hiervoor eigenlijk alleen technische (verkeersmoeilijkheden bijv.) en economische gronden (inschakeling van structuurwerklozen in de probleemgebieden, voorkomen van een te hoog oplopen van allerlei kosten van openbare lichamen bij toenemende concentratie) aan te voeren. We hopen en veronderstellen wel, dat met deze politiek het menselijk welzijn ook in velerlei ander opzicht zal worden gediend, maar we weten het eigenlijk niet. Zelfs de recreatie in de open lucht, die zo dikwijls naar voren wordt gebracht, wanneer er sprake is van gevolgen van een te grote bevolkingsdichtheid en een te sterke concentratie van bevolking, blijft in dit verband een grote onbekende. Zoekt men inderdaad in meerderheid bij deze vorm van recreatie de ruimte of in wezen toch weer de dichte nabijheid van anderen, zij het in een andere vorm? Onderzoek heeft tot nu toe op deze vraag geen duidelijk antwoord gegeven.

Merkwaardig is, dat op het ogenblik de duidelijkst omlijnde en de meest positief in vaststaande feiten gefundeerde klacht over gebreken in structuur en functie van het sociale leven en daarmee gepaard gaande welzijnstekorten in Nederland zijn oorsprong vindt in verschijnselen van *onderbevolking* en niet van *overbevolking*. Deze klacht komt uit de zuiver of overwegend agrarische gebieden in het noorden en het zuidwesten van het land, waar de omvang van de bevolking onvoldoende is of wordt om een aan de eisen van de tijd aangepast apparaat voor de economische, sociale en culturele verzorging van de bevolking te organiseren en in stand te houden, zeker bij de bestaande nederzettingstructuur. Problemen van deze aard doen zich ook voor in de IJsselmeerpolders⁵⁷.

Natuurlijk wil met het voorgaande geenszins zijn betoogd, dat de relatief snelle bevolkingsgroei van ons land geen ernstige problemen opwerpt en dat

⁵⁷ A. K. Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, 1961.

de invloed hiervan op het sociale leven in het algemeen gering is. Integendeel, ik ben nog steeds van overtuiging, dat deze uitermate groot is. Maar evenzeer ben ik ervan overtuigd, dat we van het werkelijke effect hiervan nog heel weinig weten en dat onderzoek op dit gebied als een eerste noodzaak moet worden beschouwd.